

Politični in idejni boji slovenskih intelektualcev med dvema vojnama

I

MED SLOVENSTVOM IN JUGOSLOVANSTVOM

Politične odločitve slovenskih intelektualcev glede nacionalnih ideologij v medvojnem obdobju označujejo predvsem boji za avtonomizem (slovenstvo) in jugoslovanstvo — s posebnim razumevanjem. Boj med dvema različnima vizijama o položaju Slovencev v novi državi se je začel med prvo svetovno vojno, vendar je postal izrazitejši šele ob koncu vojne. Zanimivo je, da so se ugledni slovenski ustvarjalci v

literaturi, umetnosti in znanosti oglasili kot pomemben dejavnik javnega mnenja že konec novembra 1918. leta, se pravi pred zedinjenjem, ko so svoje politično prepričanje izrazili v neki skupni »izjavi«, ki je pomenila neke vrste politični manifest. To sredstvo političnega boja so večkrat uporabili v medvojnem obdobju.

Prvi politični manifest, znan kot *Izjava duševnih delavcev*, je bil objavljen v dnevniku *Slovenski narod*, podpisalo pa ga je štiriinštirideset kulturnih delavcev. Ti intelektualci so pripadali idejnemu krogu Jugoslovanske demokratske stranke dr. Ivana Tavčarja; ta je bila edina, ki je v tem času imela stališče centralistične in unitaristične ureditve prihodnje jugoslovanske države, čeprav so bili skoraj vsi strankarsko neopredeljeni. V izjavi je bilo med drugim rečeno: »Podpisani duševni delavci slovenski svesti si resnosti sedanjega položaja svoje domovine, se izrekamo enodušno za takojšnje popolno politično ujedinjenje države SHS, z državo srbsko, odklanjajoč vsakršno separatistično politično stremljenje kot kvarno Jugoslaviji, slovenskemu plemenu pa naravnost pogubno.«¹

Izjavo so poleg drugih podpisali pisatelji Oton Župančič, Igo Gruden, Anton Debeljak, dr. Fran Ilešič, Vladimir Levstik, dr. Ivan Lah, potem likovni umetniki Maksim Gaspari, Rihard Jakopič, Matija Sternen, Ivan Vavpotič, slavist dr. Fran Ramovš in drugi.

Izjavljanje te skupine znanih kulturnih delavcev za enotno državo ni pomenilo golega naključja. Njegove idejne zasnove so bile pripravljene že

* Iz neobjavljene študije Milosava Janičijevića z naslovom USTVARJALNA INTELIGENCA JUGOSLAVIJE MED DVEMA VOJNAMA (Beograd, 1981) objavljamo dve poglavji, v katerih avtor obravnava stališča in politične boje slovenske ustvarjalne inteligence v zvezi z reševanjem narodnega in socialnega vprašanja Jugoslavije med obema vojnama.

¹ Gl.: *Slovenski narod*, Ljubljana 23. XI. 1918. (Cit. po: Fran Erjavec, *Iz spominov*, Buenos Aires 1958, s. 13; preverjeno v SN — op. prev.).

deset let pred začetkom prve svetovne vojne. Toda bolj odprte razprave o vprašanih politične združitve Jugoslovanov je slovenska mladina sprožila šele pred vojno. Skupina mladih ljudi se je tedaj zbirala okoli glasila *Preporod* (izhajal je od novembra 1912. do junija 1913. leta) in po njem je bila pozneje imenovana *preporodovci*. Povezovalo jih je prepričanje, da nacionalnega vprašanja ni mogoče rešiti v okvirih Avstro-ogrske monarhije, marveč samo z njenim razpadom in ustanovitvijo samostojne »jugoslovanske« države. V začetku so zastopali stališče tako politične kot kulturne (jezikovne) enotnosti jugoslovanskih narodov, pri čemer so prvo imeli za pomembnejše kot drugo, toda pozneje je neka skupina pod vplivom Ivana Cankarja sprejela tezo o slovenski kulturni samobitnosti in se izrazilo približala pogledom slovenske socialne demokracije. »Preporodovci« so bili samo del širšega nacionalističnega gibanja, kakršno je pred prvo svetovno vojno zajelo mladino Hrvaške, Bosne in Srbije. Po vojni so se odločili za različne politične smeri, tako da so se posamezniki pridružili tudi komunističnemu gibanju (V. Fabijančič, L. Klemenčič).²

Pred prvo svetovno vojno je poleg mladine sprožila jugoslovansko vprašanje tudi skupina najuglednejših slovenskih intelektualnih ustvarjalcev, zbranih ob reviji *Veda* (Gorica, 1911—1915) in o njem leta 1913 pripravila široko anketo s sodelovanjem intelektualcev iz raznih krajev Jugoslavije. Uredništvo so poleg Slovencev (A. Kramer, B. Vošnjak, D. Lončar, I. Prijatelj in drugi) sestavljali tudi Hrvati (A. Bazala, V. Klaić, F. Šišić in B. Drechsler — alias Vodnik).

Ideologija avtonomizma v Sloveniji ima svoje začetke tudi v neki izjavi slovenskih kulturnih delavcev med pripravami prve ustave Jugoslavije. Takrat se je začela konfrontacija dveh skupin intelektualcev: centralistov in avtonomistov oziroma »Jugoslovanov« in »samoslovencev«; ta je s krajšimi ali daljšimi prekinitvami trajala vse do leta 1941. Omenjena izjava, znana kot *Izjava slovenskih kulturnih delavcev*,³ je imela med Slovenci posebno velik odmev. Čeprav so se med njenimi podpisniki znašli zastopniki različnih političnih struj (liberalci, klerikalci, socialisti in politično neopredeljeni posamezniki), so se vsi strinjali, da ni treba, da naj nova država »ne absorbira mehansko vseh individualnosti... Ne glede na plemensko, versko ali strankarsko pripadnost ne moremo... nasiloma in hipoma pretrgati vse kontinuitete... Narodno in državno jedinstvo ne vsebuje nujno mehanske unifikacije...« Slovenski kulturni delavci zagovarjajo »takšno ustavo, ki daje državi potrebno moč na zunaj, a obenem možnost razvoja imanentnim silam posameznikov in posameznih gospodarsko-kulturnih edinic na znotraj. Glede na vse to se izrekajo podpisani slovenski kulturni delavci za avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja...« Izjava, čeprav

² Gl.: Fran Zwitter, *Preporodovci*, Enciklopedija Jugoslavije, zv. 6, s. 604—5.

³ Objavljena je bila v reviji *Naši zapiski* (št. 2, 1921, s. 25—26); urejali so jo intelektualci, ki so bili blizu social-demokratskemu socializmu (A. Prepeluh, F. Erjavec, D. Lončar), podpisalo pa jo je 43 intelektualcev, med katerimi so bili: pisatelji in publicisti (18), univerzitetni profesorji in drugi znanstveni delavci (14), slikarji in kiparji (5), glasbeni umetniki (4), drugi (2). Če sklepamo po imenih podpisnikov, je anketa v resnici zajela takratno intelektualno elito vsega slovenskega naroda. O izjavi in ozračju, kakršno je vladalo v intelektualnih krogih med podpisovanjem izjave, je mogoče videti v razpravi enega izmed sestavljalcev, Frana Erjavca (1893—1960): *Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921*, *Zgodovinski zbornik*, Buenos Aires 1958, s. 30.

dovolj načelna, zelo odločno izraža pristajanje slovenskih intelektualcev na avtonomistični politični program in vanjo so zares položeni temelji za skoraj vse politične zahteve in gibanja Slovencev v obdobju med vojnama. Duh te izjave se je sicer povsem vključeval v akcije, ki so jih sprožale tudi druge ustanove ali posamezniki v tem času zaradi »zaščite slovenske kulture«, v prvi vrsti klerikalni dnevnik *Slovenec*, potem *Matica slovenska* in drugi.

Različni izjavi sta dokončno razdelili slovenske razumnike, nekaj podpisnikov tako prve kot druge izjave pa postavile pred resno moralno in človeško dilemo (pisatelja Alojza Kraigherja in Antona Debeljaka, slikarja Maksima Gasparija in Matijo Sternena in založnika Ivana Zormanana).⁴ Avtonomistične izjave niso podpisali mnogi ugledni intelektualci, med katerimi je bil tudi pesnik Oton Župančič. Njegov podpis bi bil moral pridobiti eden izmed njegovih mladostnih prijateljev, tedaj zelo vpliven avtonomist, profesor ljubljanske univerze in znani slovenski literarni zgodovinar dr. Ivan Prijatelj. V Župančičevem primeru seveda ni šlo le za moralno trdnost, marveč tudi za politično doslednost v izražanju določenega stališča, ki ni pomenilo niti sprejemanja skrajnega avtonomizma niti jugoslovanskega unitarizma, kakor bomo videli pozneje. Poleg tega določeno število podpisnikov prve izjave ni podpisalo druge tudi zato, ker se je na njej znašlo dovolj veliko število klerikalcev (celo 17), ne pa toliko zaradi strogo načelnih političnih razlogov.

Politično izjavo avtonomistov so zelo ostro kritizirali v intelektualnih krogih, ki so bili pod političnim vplivom slovenskih demokratov in tako imenovanih kmetijcev. Posebno široko publiciteto je dobila kritika dr. Bogomila Vošnjaka, profesorja ljubljanske univerze in uglednega prvaka *Slovenske kmetijske stranke*, ki je izjavil, da sta »duhovna očeta« *Izjave* »dva bibliotekarja bivše dvorne knjižnice na Dunaju«, (pri čemer je mislil na Ivana Prijatelja in Franceta Kidriča). To izjavo, ki je bila izrečena na govorniškem odru narodne skupščine, je Prijatelj doživel kot obtožbo za veleizdajo in zato se je relativno zgodaj sam umaknil z univerze in iz javnega življenja.⁵

Eden izmed najvplivnejših slovenskih jugoslovansko usmerjenih razumnikov, slavist in profesor zagrebškega vseučilišča dr. Fran Ilešič, je v nekem komentarju zapisal, da je izjava avtonomistov sad njihove »namišljene bojazni« pred srbo-hrvaško kulturno nadvlado. Oni sicer po Ilešiču sprejemajo državo SHS samo kot zagotovilo slovenske neodvisnosti glede na zunanjega sovražnika, vendar se, kot je videti, bolj bojijo »jugoslovanske nevarnosti« in zato zahtevajo zvezo z Bolgari, misleč, da bodo v družbi z njimi enakopravni partnerji s Srbi in Hrvati.⁶

Celo desetletje političnih bojev slovenskih intelektualcev (od 1920 do 1930) je bilo potem izpolnjeno, včasih z močnejšimi, včasih s šibkejšimi

⁴ E. Erjavec opravičuje v omenjeni razpravi podpis prve izjave te peterice z njihovim strahom pred »smrtno nevarnostjo«, ki je Sloveniji grozila leta 1918 od Italije. Toda unitaristično stališče je bilo značilno za večino primorskih Slovencev, ki so menili, da bo centralizem okrepil skupno državo, ta pa bo omogočila hitrejšo osvoboditev dela slovenskega naroda, ki je ostal zunaj Jugoslavije (op. cit., s. 21).

⁵ Zanimivo pričevanje o tem je mogoče najti v članku Frana Petreta, *Po smrti Ivana Prijatelja*, *Sodobnost*, 1937, ss. 252—258. Prijatelj in naprednjaki (liberalci) so se menda že razšli, še ko so urejali revijo *Veda*, v katere uredništvu sta bila tudi A. Kramer in B. Vošnjak.

⁶ F. Ilešič, *Slovenački autonomizam*, »Misao«, zv. 93, 1923.

polemikami »centralistov« in »avtonomistov«. Vsaka politična skupina si je prizadevala, da bi si pridobila čim močnejše položaje v vodilnih kulturnih ustanovah slovenskega naroda, predvsem na komaj odprti univerzi, potem pa tudi v Matici slovenski (ustanovljeni 1864), Društvu za slovenski jezik, književnost in zgodovino (ustanovljenem oktobra 1921. oziroma 1917. leta pod imenom *Znanstveno društvo za humanistične vede*). Posebno pomembno je bilo imeti pretežen vpliv v omenjenih kulturno-znanstvenih društvih glede na to, da so pomenila zametke bodoče slovenske akademije znanosti.⁷ Poglavitno glasilo slovenske liberalne inteligence, literarni časopis *Ljubljanski zvon*, so nekaj let po zedinjenju (1919—1922) urejali Oton Župančič, Milan Pugelj in dr. Joža Glonar (prva dva sta bila podpisnika »centralistične« izjave kulturnih delavcev iz leta 1918). Med urednikovanjem Frana Albrehta (1922—1932) je bil *Zvon* tribuna obeh skupin politično opredeljenih intelektualcev, čeprav so njihove skupne polemike na straneh revije pomenile redkost vse do leta 1929. Nastop mlajšega rodu literarnih ustvarjalcev na čelu z literarnim kritikom Josipom Vidmarjem je že v prvem letu šestojanuarske diktature obudil polemike o različnih vprašanjih kulturnega in političnega življenja Slovencev. To je bila napoved globokega razcepa v vrstah slovenske liberalne inteligence, do katerega je potem prišlo že sredi leta 1932.

Ljubljanska univerza je bila že od začetka svojega obstoja torišče zelo intenzivnega boja med »avtonomisti« in »centralisti«. Začel se je že v decembru 1918. leta, ko je neka vseučiliščna komisija ocenjevala ustreznost kandidatov za univerzitetne učitelje. Ker se je prvi rektor univerze matematik Josip Plemelj (1873—1963) uprl predlogu psihologa Mihaila Rostoharja (1878—1966), češ da naj se učitelji obvežejo, da bodo predavali v »slovenskem narečju«, pri čemer je imel pridevek »slovenski« samo za teritorialno oznako za edini knjižni »srbsko-hrvatsko-slovenski« jezik. Društvo inženirjev in tehnikov je tudi zahtevalo, naj pouk na tehniški fakulteti poteka v »jugoslovanskem« jeziku, za kar bi bilo potrebno v njenem okviru oblikovati tudi strokovno terminologijo.⁸

V tem času sta vodilni politični stranki Slovencev (SLS in JDS) zavzeli dve različni stališči glede upravičenosti ustanovitve ljubljanske univerze. Klerikalci so v svojem glasilu *Slovenec* navdušeno pozdravili to dejanje in zahtevali, naj najvišja učna ustanova goji slovenstvo, se pravi, naj bo zgovoren dokaz, da so Slovenci kot narod s posebno kulturo enakopravni v jugoslovanski skupnosti. Liberalci so v začetku menili, da »ker je odpadlo nemško raznarodovanje, je odpadel tudi vzrok za odpiranje ljubljanske univerze« (*Slovenski narod*, 15. II. 1919), vendar so pozneje spremenili svoje stališče in so bili proti ustanovitvi samo nekaterih fakultet (na primer teološke). Njihov drugi argument proti odpiranju slovenske univerze je bilo poudarjanje bojazni, da bi ta ustanova utegnila ogroziti prodiranje »jugoslovanske ideologije« v vrste slovenske inteligence.

⁷ *Ljubljanski zvon* (1921, ss. 638—640) je objavil članek o reagiranju srbskih znanstvenih in političnih krogov v zvezi z napovedjo, da bo Društvo za slovenski jezik ... preraslo v Akademijo znanosti. Medtem ko je predsednik SAN Jovan Žujović pozdravil to pobudo, je radikalski *Novi život* dr. Momčila Ninčiča izrazil dvom o upravičenosti spremembe društva za preučevanje »slovenskega narečja« v posebno akademijo ob že obstoječih v Beogradu in Zagrebu.

⁸ Gl. dr. Metod Mikuž, *Gradivo za zgodovino univerze v letih 1919—1945. (v: »Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani 1919—1969«, Ljubljana 1969).*

Vsako vprašanje iz področja organizacije in dela univerze so v profesorskem kolektivu praviloma različno razlagali. Posamezne razprave v profesorskem svetu so bile podobne dvoboju pristašev dveh političnih strank, nikakor pa ne akademski razpravi znanstvenikov. Tako so na seji 9. marca 1921 zahtevali, naj rektor, profesor tehniške fakultete dr. Rihard Župančič odstopi zaradi nekih »netaktičnih« izjav, izrečenih med bivanjem v Beogradu, posebna komisija pa je istega leta pretehtavala pravilnost obtožb prof. B. Vošnjaka proti I. Prijatelju in F. Kidriču. Mnogi profesorji, ki so študirali na avstrijskih in nemških univerzah, so bili še posebno občutljivi za kritične pripombe posamičnih liberalcev — Jugoslovanov, češ da se posamezniki ne morejo otresti tujskega vpliva, to pa je bil tudi smisel Vošnjakove kritike.

V političnih spopadih univerzitetnih učiteljev je imelo pomembno vlogo tudi znanstveno področje, s katerim so se ukvarjali. Medtem ko so se zastopniki humanističnih ved, posebno tako imenovanih nacionalnih ved (slovenski jezik in zgodovina), praviloma nedvoumno odločali za ideologijo avtonomizma, so matematiki, tehniki in naravoslovci stali ob strani teh sporov ali zahtevali, da bi Slovenci dobili vodilno mesto v posameznih znanstvenih disciplinah (v tehniških vedah, na primer), medtem ko bi druge prepustili drugim jugoslovanskim centrom. Večina pa je menila, vedno, kadar je zaradi finančnih, vsekakor pa tudi zaradi političnih vzrokov nastalo vprašanje obstoja posameznih fakultet, da Slovenci morajo imeti »neokrnjeno univerzo«, ker je zanje »veličasten simbol osvoboditve, priznanja njihove enakopravnosti, narodne in kulturne individualnosti . . .« (dr. Leopold Pitamic, profesor pravne fakultete).⁹ Ob desetletnici ljubljanske univerze je geograf Anton Melik (1890—1966) poudaril, da ljubljanska univerza »nikakor ni v nasprotju z jugoslovanstvom niti s konvergentno razvojno linijo«, marveč je pomemben dejavnik duhovne osvoboditve Slovencev od vpliva nemške kulturne sfere: »Včasih se je reklo, da se na mladih intelektualcih pozna, kje so preživeli svoja univerzitetna leta, ali na Dunaju, v Gradcu, v Pragi ali kje drugje. Slovenski intelektualci so se razlikovali po . . . velikih razlikah med mentaliteto posameznikov«.¹⁰

Do začetka tridesetih let sta med slovenskimi razumniki prevladovali dve pojmovanji jugoslovanstva. Po prvem je treba jugoslovanstvo razumeti izključno kot *državno idejo*, v kateri se kaže politična enotnost Jugoslovanov, dosežena z zedinitvijo leta 1918. Takó pojmovano jugoslovanstvo je imelo privrčence skoraj v vseh političnih gibanjih Slovencev (od socialistov do liberalcev) in kot se zdi, v zvezi s tem ni bilo nesporazuma. Toda jugoslovanstvo kot ideja o *kulturni enotnosti* narodov Jugoslavije je od začetka naletelo na zelo močan odpor prav v vrstah slovenske inteligence. Moč tega odpora je bila odvisna od razumevanja samega pojma »kulturna« enotnost. Če je ta enotnost pomenila odrekanje Slovencev lastnemu jeziku in kulturi, (kakor je že v 19. stoletju predlagal »ilirec« Stanko Vraz), je bil odpor najmočnejši in vseobsegajoč. Po drugi strani pa, če so si zamišljali, da bi Slovenci v novi državi kot relativno majhna etnična celota morali sprejeti načelo dvojezičnosti (slovenski jezik zadržati za »domačo rabo«, srbohrva-

⁹ Dr. Metod Mikuž, op. cit., s. 76.

¹⁰ Anton Melik, *Ob desetletnici univerze v Ljubljani*, *Ljubljanski zvon*, št. 7, 1929, ss. 390, 389.

ščino pa sprejeti kot knjižni in »uradni« jeziki), so bili odpori prav tako močni, vendar manjše skupine in posamezniki vsaj načelno niso zavračali možnosti kulturnega razvoja v tej smeri, toda v daljni prihodnosti. Tretje pojmovanje je končno poudarjalo potrebo po stalnem približevanju slovenske kulture, pa tudi slovenskega jezika kulturam drugih jugoslovanskih narodov, da bi se ideja o državni enotnosti okrepila z nekim bistvenim elementom kulturne, duhovne podobnosti, ne pa samo z zavestjo o nujnosti življenja v skupni državi. Ta »minimalistični« program jugoslovanske usmeritve slovenske inteligence je pomenil samo prizadevanje za neki kulturni ideal prihodnosti, ne pa sedanosti in najpogosteje je bil predmet političnih sporov med avtonomisti in »Jugoslovani«.

Natančnejše označitve, kaj pomeni to jugoslovanstvo, je mogoče najti v nekaterih razpravah slovenskih intelektualcev, ki so bili blizu političnim pojmovanjem slovenskih demokratov, zbranih ob A. Kramerju in G. Žerjavu. Eden izmed takih intelektualcev, gimnazijski profesor dr. Ivan Lah (1881 do 1938), v nekem članku obravnava razmerje slovenskega in srbohrvaškega jezika v zvezi s svojim predlogom, da bi v srednji šoli namenili eno uro za pouk srbohrvaščine. Ker je njegov predlog naletel na močne proteste, je svoje stališče obrazložil širše. Prvič, nobena stranka ni tako močna, da bi čez noč lahko ukinila določen jezik, ki se je razvijal tisoč let.

»Zato je to strašno trepetanje nekaterih ljudi za slovenščino naravnost smešno. Poudarjanje slovenstva, ki se je zadnji čas razpaslo, je nekaj tako abotnega, da se človek čudi domišljavosti in omejenosti ljudi, ki na tem polju iščejo slave. Celo Kopitarja so privlekli v politiko, dasi ravno s tem dajejo sebi najlepše spričevalo.

Imamo torej dve smeri: ena, ki baje trdi, da bo slovenščina izginila in naj se nadomesti s srbohrvaščino, in drugo, ki trepetava za slovenščino, poudarja njen pomen in zaradi nje — odklanja srbohrvaščino tudi tam, kjer ne gre za jezikovno vprašanje. Kdo ima prav?

Gotovo so ljudje pri nas in še več drugod, ki mislijo, da se bodo počasi vsa naša narečja zlila v en skupen jugoslovanski jezik in smatrajo to kot napredek oz. korist za nas vse. So taki ljudje, ki mislijo pred vsem praktično — prav tako, kakor je cesar Jožef II. hotel scentralizirati in zgermanizirati vso svojo državo, da bi povzdignil čim preje narode na višjo stopnjo kulture. Ti ljudje se varajo. Mogoče je, da se bo ta in oni izraz udomačil med nami, posebno razni termini — a to še ne izpreminja jezika in tistega skupnega praktičnega jugoslovanskega jezika ne bo.

Druga smer, avtonomistična — pa nasprotno išče vse mogoče prednosti slovenščine in gleda nekako prezirljivo na srbsko in hrvatsko kulturo, odklanja cirilico in skuša napraviti čim trdnejšo mejo, ne quid detrimenti capiat res slovenica . . .

Kakor nosi prva smer na sebi državopolitični znak — tako je tudi druga avtonomno politično pobarvana in skriva za svojim »samoslovanstvom« posebne namene.¹¹

¹¹ Dr. Ivan Lah, *Nekaj misli o slovenščini in srbohrvaščini*, Njiva, leto II, št. 3, 1928, ss. 41—42. Njiva je bila revija za »gospodarstvo, politiko in prosveto«, izdajal jo je konzorcij dnevnika »Jutro«, urejal pa dr. Vladimir Knaflič, advokat in publicist. Ta časopis bi moral postati vodilna tribuna liberalne inteligence (kot je bil Čas glavni časopis klerikalcev za kulturna in družbena vprašanja). Toda zaradi svoje jugoslovanske politične usmeritve je Njiva po manj ko dveh letih nehala izhajati.

S takšnega stališča do jezikovnega vprašanja je Lah označil tudi svoje razmerje do nalog šole, izobraževanja in vzgoje. Omenja, da živimo v *eni* državi in dolžnost omenjenih dejavnikov je, da ustvarijo in poglobijo duhovne zveze med različnimi narodi in njihovimi kulturami, ljudska šola pa nam mora pomagati, da spoznamo te različne kulture in jezike. Takšna šola nima naloge, da bi »jugoslovanizirala«¹² obstoječe jezike, marveč da omogoči njihovo spoznanje, torej njen cilj ni ustvarjanje enega jezika, temveč pomagati pri spoznavanju kulturnih dosežkov vseh narodov: »Skratka, uspehi našega dosedanega razvoja morajo postati skupna last« (isto, s. 42). Toda kako je to mogoče doseči? Samo tako, da bi od vsakega naroda vzeli tisto, kar je največ vredno, da se nihče ne bi čutil podcenjevan.

Maloštevilna jugoslovansko usmerjena slovenska inteligenca v začetku tridesetih let ni imela posebnih kulturnih tribun, ki bi jih lahko uporabila za širjenje svojih idej. Šele v jeseni leta 1934 je skupina intelektualcev ustanovila revijo za kulturna in socialna vprašanja z naslovom *Misel in delo*.¹² V Uvodni besedi prve številke (okt. — nov. 1934) je uredništvo izjavilo, da bo revija »prepojena z duhom, ki mora prešinjati vse naše mišljenje in delovanje, namreč z idejo jugoslovanstva. Jugoslovanska misel kot zamisel državne enotnosti je v jedru uresničena. Toda ne sme in ne more biti omejena zgolj na državnopolitično tvorbo, temveč se mora z vso živo silo uveljavljati v vsem našem narodnem, kulturnem, socialnem in gospodarskem življenju« (str. 1—2). To misel revija ponavlja tudi v uvodniku dvojne številke za avgust — september 1935. leta in poudarja, da so na jugoslovansko vprašanje doslej v glavnem gledali kot na politično in državno-pravno, potrebno pa bi ga bilo prenesti na drugo področje, ker zavesti o življenjski skupnosti ni mogoče ustvariti samo s političnimi sredstvi ter da je jugoslovanstvo prenasičeno kot politična ideja in kot sredstvo za strankarski prestiž. Zato se je treba vrniti k izvirom jugoslovanske misli, k velikemu kulturnemu delu, ki so ga ustvarili najboljši duhovi med Srbi, Hrvati in Slovenci.

Razumljivo je, da tudi jugoslovanstvo te revije nima nič skupnega s pojmovanji, ki to idejo vodijo k problemu unifikacije jezika in kulture. Predvsem pojmuje krepitev političnega, kulturnega in posebno gospodarskega sodelovanja vseh »zgodovinskih pokrajin«¹³ Jugoslavije, da bi nastali solidni temelji za narodno enotnost. Ideja integralnega jugoslovanstva ni mogla zajeti korenin, čeprav so bili tudi poskusi za njeno propagiranje na Slovenskem. Takšen poskus je bil storjen v času šestojanuarske diktature, ko so v Ljubljani ustanovili dnevnik *Jugoslovan* (urednika Janez Debevec in Milan Zadnek) z namenom, da bi politično upravičili šesti januar kot začetek »nove dobe«, v kateri da bo jugoslovanstvo triumfiralo kot »sinteza srbstva, hrvatstva, in slovenstva«¹³ oziroma »slovenstvo, razširjeno v jugoslovanski horizont« (gl. uvodnik z dne 8. junija in 30. oktobra 1930. leta).

Toda v mnogih političnih spopadih v začetku tridesetih let so intelektualci-branilci slovenstva napadali prav to »integralno«¹³ jugoslovanstvo, ki

¹² Revija je izhajala do začetka vojne pod uredništvom odbora, v katerem so bili: dr. Stanko Lapajne in dr. Stojan Bajić — profesorja ljubljanske pravne fakultete, dr. Alojz Zalokar — zdravnik, dr. Lavo Čermelj — publicist in srednješolski profesor in dr. Fran Spiller — advokat (od 1937. leta glavni urednik namesto Lapajnet).

¹³ To revijo je celo *Jutro*, glasilo slovenskih demokratov, imelo za nepotrebno in politično nesprejemljivo, tako da je hitro po skupščinskih volitvah, izvedenih v »režiji«¹³ generala P. Živkovića, izginilo kot odkriti branilec šestojanuarskega jugoslovanstva.

je pojmovalo stapljanje jugoslovanskih narodov v eno narodno telo z eno narodno psiho, z enim jezikom, z eno literaturo in kulturo. Razumljivo je, da je takšen »ideal« jugoslovanstva na povprečnega Slovence učinkoval strašljivo in zato so umirjeni Jugoslovani iz vrst nekdanje »napredne« inteligence pogosto morali pojasnjevati, kaj je v bistvu jugoslovanstvo, za katero se zavzemajo: »Mi ostajamo na stališču slovenske individualnosti, vendar sprejemamo idejo narodnega in državnega edinstva; napredni Slovenci nočejo jezikovnega izenačevanja in kulturne nivelacije, toda zahtevajo sodelovanje s Srbi in Hrvati na vseh področjih, pa tudi na kulturnem, — hočejo, da bi vsi Jugoslovani imeli isto narodno zavest, toda ta dopušča različne oblike kulturnega življenja.«¹⁴ V tem zadnjem stališču slovenskih Jugoslovancev je opaziti določeno spremembo v pomenu pojma »narodna enotnost«, kar je isti avtor pojasnil nekoliko pozneje. V Bartulovičevi *Javnosti* (9. XI. 1935) je namreč objavil članek »Slovenci in narodna enotnost«, v katerem piše, da so vsi Slovenci za *državno enotnost*, vendar da so glede *narodne enotnosti* mnoge nejasnosti. Tako so zelo škodljive »govorice« o ustvarjanju enotnega ilirskega jezika, ker gredo objektivno na roko skrajnemu slovenstvu. Zato Borko sodi, da boj za jugoslovansko nacionalno idejo ni dovoljeno zvesti na probleme jezika in kulturnih razlik, marveč predvsem na krepitev države s povezovanjem političnih in gospodarskih interesov. Hkrati napada »okamenele birokratske možgane«, ki zagovarjajo jezikovno unifikacijo, kar samo krepi izolacijo in separatizem. In zato ni naključje, meni avtor, da so kulturni stiki med Ljubljano, Beogradom in Zagrebom znatno slabši, kot so bili takoj po koncu prve svetovne vojne. Z drugimi besedami, Borko priznava, da ideja narodne enotnosti nima možnosti, da bi jo Slovenci sprejeli kot ideal kulturnega približevanja in zato meni, da bi moralo temeljno vsebino sestavljati »povezovanje političnih in gospodarskih interesov«, seveda vodilnih nacionalnih buržoazij.

Zakaj je bil del jugoslovansko usmerjene inteligence prisiljen poiskati nove vsebine v ideologiji narodne enotnosti in zakaj je prav na začetku tridesetih let ta inteligenca dokončno zavrnila kulturno in jezikovno izenačevanje kot enega izmed bistvenih pojavov te enotnosti?

Iskanje odgovora na to vprašanje bi morali začeti s pozorno analizo nekaterih novih pojavov v političnem in kulturnem življenju Slovencev v prvih letih vladavine šestojanuarskega režima (1929—1931). V tem času so najmlajši rodovi intelektualcev, rojenih med 1895—1905. leta sklenili, da iz duhovne obrambe preidejo v napad z odločno zahtevo po »odpiranju« vseh razsežnosti problemov slovenske samobitnosti. Te generacije vse bolj glasno izražajo svoje nezadovoljstvo s splošnim položajem slovenskega naroda in hočejo utrditi izhodiščne idejne temelje za preseganje takšnega stanja. Nekaj uglednih mladih pisateljev, zbranih okoli *Ljubljanskega zvona*, je orisalo podobo »duhovnega sveta« Slovencev; izhajali so iz Cankarjeve literarne ustvarjalnosti ter prišli do sklepa, da kultura ustvarja duhovno posebnost slovenskega naroda, pri čemer odkriva v njej »simbolično izkristalizirano veličino njegove ustvarjalne življenjske poti«, njegove mentalitete (neprekinjeno hrepenenje po samostojnosti, njegov boj med sanjami in

¹⁴ Božidar Borko, *Slovenci i Jugoslovenstvo*, *Nova Evropa*, nr. 8, 1932, ss. 426—7.

resničnostjo, njegov pesimizem in fatalizem).¹⁵ Po Cankarju ni bil nihče pripravljen prevzeti nase družbeno in moralno odgovornost za duhovno vodstvo naroda. Zdaj je napočil trenutek, ko se tega vodstva mora oprijeti »svobodoumna inteligenca« in tako postati nosilka politične in kulturne samobitnosti naroda, ki mu zgodovina ni bila naklonjena.

O nalogah inteligence kot vodje gibanja za uveljavitev slovenske narodne in kulturne samobitnosti je v tem času pogosto pisal literarni kritik Josip Vidmar. Že sredi l. 1930 je premišljeval o možnosti in potrebi, da se širi bojišče »svobodoumne« inteligence poleg katoliškega tudi na liberalno naprednejši idejni tabor. Svoja prva razmišljanja v tej smeri je objavil v programskem članku *Idejni temelji sodobne svobodne revije (Ljubljanski zvon, št. 2, 1930.)*, v katerem je zahteval spremembo uredniške politike te revije, in s tem v bistvu začel obdobje njegove pereče krize, ki je dosegla svoj vrh leta 1932. Tu je Vidmar poudaril, da *Zvon* kot osrednja literarna revija, ki zbira različne idejne in umetniške tokove, ni več možna zaradi več vzrokov. Predvsem zato, ker so Slovenci majhen narod, pa so zato idejne razlike in na njih temelječe nestrpnosti med posamezniki zelo opazne. Za revijo ni potrebno, da bi postala glasilo neke ožje ali idejno kompaktne skupine, niti samo ene generacije, ker bi bilo takšno izločanje nesmotrno. Edina mogoča alternativa je, da postane centralno glasilo slovenskega literarnega, svobodoumnega in miselno ustvarjalnega izobraženega sveta. Kaj pa je za Vidmarja »svobodoumnštvo«? To je predvsem pojmovanje, da ni absolutne resnice in da je zgolj individualna, da je človek merilo vseh stvari in da mora imeti v kulturi veljavo samo tisto, kar je delo človekove *svobodne osebnosti*. To so poglobitvena načela, na katera mora biti oprta uredniška politika revije. Te ideje so hitro izzvale diferenciacijo v vrstah sodelavcev revije in pomenile uvod v njegovo krizo.

Začetek krize te ugledne ljubljanske literarne revije je napovedal Vidmarjev članek *Drugi predlog* (št. 1, januar 1932. leta), ki je bil odgovor na *Izjavo Zveze jugoslovanskih naprednih akademskih starešin*, objavljeno v *Jutru* (6. I. 1932. leta), kot tudi komentar uredništva tega glasila (8. I. 1932) v zvezi s to Izjavo. Omenjena Zveza, v katero se je v glavnem zbralo učno osebje srednjih in višjih šol in je menda imela »nepolitični pomen« oziroma je imela edino nalogo, da »se briga za duhovno usmeritev slovenske mladine«, se je med drugim zavzela tudi za to, da ljubljanska univerza postane »žarišče slovenske in s tem jugoslovanske kulture«, ter da se bo tudi sama bojevala za njeno nadaljnjo krepitev in enakopravnost v razmerju do drugih univerz v državi, čeprav »... mora kot znanstven zavod ostati izven dnevne politike«. V tej izjavi je bilo zapisano tudi tole: »Ko se v naravnem, mirnem razvoju vrši duhovno zблиžanje in spajanje vseh delov prebivalstva naše domovine, ... je visoka dolžnost vseh naših univerz, da s svojo vedo in s svojim delom v blagodejnem smislu pospešujejo to zблиžanje in spajanje.«

To izjavo je uredništvo *Jutra* pospremlilo s komentarjem, v katerem je pozdravilo izjavo kot »pomemben dogodek v kulturni politiki«. ¹⁶ V tem komentarju je bilo zapisano tudi tole: »Velikega pomena je tudi odstavek, v katerem je beseda o duhovnem zблиževanju in spajanju vseh delov jugoslovanskega naroda ...« Uredništvo poudarja, da *Izjava* sama ne pomeni ka-

¹⁵ Gl. Anton Ocvirk, *Slovenski kulturni problem, Ljubljanski zvon*, 1931, ss. 241 do 249 in 321—327.

kega preobrata v stališču *Zveze*, vendar pa je pomembna zaradi tega, ker demantira tiste kroge, ki so leta nenehno govorili, da so slovenski napredni intelektualci proti slovenski kulturi, posebno pa proti *ljubljski univerzi*, čeprav za to niso imeli dokazov. »Ti krogi so,« je zapisano v komentarju, »poudarjanje jugoslovanstva na naši strani demagoško označevali kot negacijo slovenstva, pozabljajoč, da je jugoslovanstvo ali organična, živa sinteza vseh naših narodnih delov, vseh naših kulturnih individualnosti, ali pa ga sploh ni. Zaradi tega *Jutro* meni, da je treba ustvariti določen »zakonik našega mišljenja in verovanja o najosnovnejših pojmih javnega življenja«.

Uredništvo liberalnega *Jutra* je izkoristilo priložnost, da v tem komentarju tudi širše navede svoje poglede na ključna vprašanja slovenske kulturne in narodne politike v celoti. Tem stališčem je dodalo tudi tole: »Odnos med kulturnim slovenstvom in jugoslovanstvom je začrtan z besedami, da je žarišče slovenske kulture s tem tudi žarišče jugoslovanske kulture. Tako je poudarjeno organično pojmovanje jugoslovanstva, ki mu je vsak sestavni del enako pomemben in v katerem ni nadvlade tega dela nad onim . . . Mogoči so sicer nazori, da je treba proces zблиževanja in stapljanja pospešiti z umetnimi ukrepi; tako se npr. diskusija o spojitvi slovenskega in srbsko hrvaškega književnega jezika vleče kakor rdeča nit od ilirizma tja do znane ankete goriške *Vede* in do posameznih povojnih glasov. Toda teoretično premotrivanje takih vprašanj — zgolj zadeva poedinca — ni in ne sme veljati kot smrten greh proti narodu. — Danes ni besede o kakšnem umetnem nenaturnem procesu v tem pravcu, in jugoslovanski nacionalni okvir dopušča najširši razmah naše kulturne in jezikovne individualnosti. Jasno pa je, da ta razmah ni niti mogoč, ne samo nedopusten, v neki popolni izolaciji slovenstva od ostalega jugoslovanskega sveta. Tudi v tem pogledu je zgoraj navedena izjava blagodejni kažipot vsemu našemu izobraženstvu. Ne v kulturni izolaciji, ki je po krivdi tuje nadvlade razcepila slovanski jug, temveč v ozkem sožitju, v mirnem in naravnem duhovnem zблиževanju in spajanju, v blagohotni izmeni vseh naših vrednot naj se nadaljuje naš zgodovinski razvoj, kateremu je leto 1918 položilo trdne in trajne temelje . . .« Vsa nerazpoloženja do *ljubljske univerze* so prihajala odtod, ker so mnogi menili, da se je (lj. univ.) »v našem narodnem življenju preveč izolirala«. V minulem desetletju je nemara preveč pozornosti posvetila dviganju svoje znanstvene ravni, zdaj pa je treba misliti tudi na »jačji kontakt univerze z ostalim narodnim življenjem in najti pota za popolno duhovno sožitje univerze z vso slovensko inteligenco«. Danes vse bolj raste vloga akademske inteligence, ki ji nihče ne more odreči pravice, da se pred vsemi drugimi zanima za vprašanja kulture in univerze. »Minila je doba, ko je akademska inteligenca veljala tako rekoč za ekskluzivno. A tudi dobe, ko so jo hoteli zaradi napačno pojmovane demokracije socialno potisniti v kot in razdrobiti, ni več.«

Vidmar v navedenem članku *Drugi predlog*, (ki je bil objavljen kot uvodnik) v začetku pripominja, da *Jutro* stališče *Zveze* o »zблиževanju in spajanju vseh delov prebivalstva naše domovine« komentira na svoj »stari« način, v duhu tako imenovanega integralnega jugoslovanstva. »Zadnji smoter *Jutrove* miselnosti, ki je razvidna iz navedenega članka in še iz marsikaterega drugega, je enotna in enojezična Jugoslavija.« (s. 2). Vidmar sodi, da misel sta-

¹⁶ Gl. *Ljubljanska univerza in naša inteligenca*, *Jutro*, 8. I. 1932, s. 2.

rejših slovenskih ideologov o stapljanju slovenskega in srbohrvaškega jezika ni izvirna in da je privzeta iz primerov Nemčije in Italije. Točno je, da spor v zvezi s slovenskim jezikom (za ali proti) traja že iz časov ilirizma, vendar je prav tako tudi točno, da so bili na strani slovenstva Prešeren, Levstik, Cankar, na protislovenski strani pa — Vraz, Pajk, Vošnjak in Ilešič.

Vidmar posebej poudarja misel, da imajo Slovenci pravico do svoje kulturne samobitnosti, in to zaradi dveh bistvenih razlogov. Prvič, ker že od 1551. leta (P. Trubar) pišejo svoj jezik in ker so kot narod nastali v posebnih zgodovinskih in političnih okoliščinah (prilikah) in kar je še važnejše, v posebnih »geografskih in klimatskih prilikah«, ki so iz njih razvile posebne »duševne lastnosti«. Da je slovenski narod imel izjemne sposobnosti in moči, da je postavil temelje svoje izvirne kulture, priča tudi zgodovinsko dejstvo, da so Hrvatje stoletja živeli v drugačnih razmerah v primerjavi s Srbi, vendar »njihovo življenje navzlic temu ni privedlo do tega, da bi vzniknil med njimi poseben jezik, kakor je nastal v Slovencih. Zaman tu ugovor, ki se včasih čuje, da so to diferenciacijo izsilile tuje in sovražne moči. Če bi bile imele sovražne moči kako zavestno oblast nad našo prvobitnostjo, si odgovarjam na to trditev, da bi nas bile kratkoma raznarodile in pretvorile v Nemce ali v kar si že bodi« (s. 3).

»Ustvarila nas je usoda in naša dolžnost ni, ugibati, ali so nas spočelega dobre ali zle sile in ali naj živimo ali ne. Naša dolžnost je, sprejeti usodo, ki nas je obudila iz nebitja, in dovršiti svojo nalogo in namen. In kaj je naša naloga? Izčrpati tiste usodno ustvarjene posebnosti, ki jih je izoblikovalo v nas trinajst sto let življenja na tem koščku sveta, na katerem smo do zadnje-prebivali, prepuščeni sami sebi. Izčrpati jih in izkoristiti za zavedno zgraditev svoje kulture, ki jo moremo ustvariti samo mi in ki jo zato tudi moramo ustvariti. To je dolžnost nasproti tisočletnemu trpljenju, ki ga imamo za sabo, dolžnost nasproti naravi in nasproti usodi. Ena izmed bistvenih naših posebnosti je tudi jezik, ki je nastal med nami. Ta jezik je tudi edino sredstvo, s katerim se naša svojskost lahko do kraja adekvatno izrazi. Zato nam je več nego drag. Nenadomestljiv nam je« (s. 3).

Drugi pomembni vzrok boja za slovenstvo pa je zajet v tem: če bi Slovenci tudi žrtvovali svoj jezik, Jugoslavija zaradi tega ne bi postala močnejša ne navzven ne navznoter. S tem bi samo zgubila »na moči«, kajti: »Sila ni edina moč, ki določa usodo držav. Taka moč je tudi kultura. In nobenega dvoma ni, da bi kulturna proizvodnja enojezične Jugoslavije nikakor niti od daleč ne mogla opraviti dela, ki ga danes vrše trije kulturni centri v državi...« To potrjujeta tudi primera Italije in Nemčije, »ki sta danes mnogo manj produktivni nego sta bili v časih razcepljenosti na veliko število avtonomnih gospodarskih in kulturnih organizmov« (s. 4). Vidmar na koncu svojega članka poudarja, da ideal, ki ga hoče »vsiliti *Jutro*, pomeni nevarnost za vse kulturne ustanove, ki so oprte na kulturni individualnosti slovenskega naroda (gledališče, konservatorij, univerza). V primeru, da bi ta ideal postal resničnost, bi bila Ljubljana »gluha provinca in obmejno mestece, ki bo životarilo brez univerze in brez drugih kulturnih zavodov« (s. 5).

Zaradi vseh navedenih vzrokov Vidmar odločno odklanja tisto mesto v izjavi *Zveze*, ki govori o spajanju. »Vernost slovenstvu kot kulturni samobitnosti za zdaj in za bodočnost, zvestoba jugoslovanski državi kot garanciji za nemoteno svobodno življenje in volja za pravi odnos do Srbov in Hrvatov,

ki ne ponižuje ne sebe ne drugega, to je moj predlog za bodoči zakonik našega javnega mišljenja, ki ga zoperstavljam *Jutrovemu*« (s. 5).

Kakor bomo takoj videli, je Vidmar cele strani in mnoge misli, zapisane v tem članku, ponovil v svoji knjigi, ki je izšla le nekaj mesecev pozneje (junija 1932).¹⁷

V predgovoru te knjige (datiran je s 24. VI. 1932) Vidmar piše, da že »dobrih deset let« pri razpravljanju o slovenstvu poskuša v sebi obrzdati neugodne občutke, ki ga prevzemajo »pri pogledu na narodno mlačnost, da ne rečem sovražnost do slovenstva, ki jo goji in previdno skriva naša tako imenovana napredna javnost. Ta poniglava usmerjenost našega napredništva mi je dovolj mučna sama na sebi; tembolj me vznemirja, ker spadam zaradi svojega svobodoumja vendarle nekako tudi sam v vrste tega izobraženstva, ki se je kompromitiralo kot sovražno narodnosti, iz katere je izšlo . . . Slovenska javnost, ki se ne manifestira več v strankah, je razdeljena v dva tabora: v slovensko katoliškega in v protislovensko-svobodomiselnega. Med njima je do nedavnega životaril krog samostojno misleče, strankarsko neopredeljene in tudi nezaslepljene slovenske svobodoumne inteligence, ki je sol tega naroda in pravi izraz njegove najgloblje kulturne volje. To družino proglašam v svoji skromnosti za edino svoje javno sorodstvo, o katerem sem pravkar govoril. Z mislimi, ki jih bom razvijal v tej knjigi, upam, da bom podal ne le svoje pojmovanje tega kroga, ki živi ali ki je živel še nedavno osamljen in izločen v naši javnosti. Osamljen zaradi tega, ker ga je od ene polovice javnosti delil svetovni, od druge narodni nazor, dasi je moral, mora in bo moral pri vseh velikih odločitvah dušiti glas svojega svetovnega nazora in slediti glasu svoje krvi in narave, svoji kulturni volji in osnovnemu zakonu svoje duše, ki mu veli stati na strani slovenstva, pa bodisi z ljudmi, od katerih ga tako nepremostljivo deli svetovni nazor« (s. 5—6).

Vidmar je v tej knjigi želel predvsem označiti razmerje inteligence do narodnosti. Meni, da se je slovenstvo rešilo in ohranilo samo po zaslugi kmetstva in enega dela »izbrane« inteligence, ki je pogosto neposredno prihajala iz ljudstva in po njegovi zaslugi ostala v živem stiku z »narodnim duhom«. Za to inteligenco, ki je bila najbolj zanesljiva opora narodnega obstoja, zunaj narodnosti ni življenja. Med tema dvema družbenima plastema pa je bila srednja plast, polinteligenca in meščanstvo, ki je za svoje najvišje življenjsko načelo sprejelo vodilo »koristi«, zaradi česar je »voljno zatajiti svojo narodnost, za katero ga je prav tako lahko navdušiti, kakor jo lahko tudi izda. Vsa naša zgodovina, vse naše življenje dokazuje resničnost te trditve. Ozrmo se samo v preteklost: prvi element, ki se je ponemčil, je bilo meščanstvo in prav meščanstvo je bilo sloj, v katerem se je nemštvo v Slovencih najdlje ohranilo. Tako je bilo, tako je« (s. 47). Vidmar mimogrede tudi definira pojem »narodnosti« in ugotavlja poglobitve dejavnike pri oblikovanju naroda. Meni, da je »kultura poglobitvena in osrednja vsebina narodnega življenja« (s. 36), da pa njegove »elementarne sile« tvorijo: 1) krvno sorodstvo, 2. stoletno skupno življenje in 3. skupna usoda in enak boj za obstanek. Med kulturo kot »posebno silo« in temi »elementarnimi silami« je močna in nerazdružna zveza in po njeni zaslugi se narod lahko pokaže kot posebna kulturno-ustvarjalna skupnost. Ekonomski dejavnik namreč ni bistveni dejavnik pri diferenciaciji različnih narodov. Ta vloga pripada

¹⁷ Josip Vidmar, *Kulturni problem slovenstva*, Ljubljana 1932, s. 93.

»duhovnemu dejavniku«, se pravi kulturi v najširšem smislu, njeno notranjo strukturo pa najbolje izraža jezik, ki vsem zavednim in kulturnim narodom pomeni »nenadomestljivo svetinjo« (s. 36—40).

Kmalu po Vidmarjevi knjigi *Kulturni problem slovenstva* je razprava o kulturni samobitnosti slovenskega naroda nenadoma dobila novo spodbudo in prerasla okvire poskusa skupine intelektualcev, da bi v novi luči spoznali nekatere probleme kulturne politike v Sloveniji. Dramatičen preobrat je namreč povzročil članek Otona Župančiča *Adamič in slovenstvo*.¹⁸ V tem članku Župančič najprej ugotavlja, da se pri Louisu Adamiču, ameriškem pisatelju slovenskega rodu, v njegovih zadnjih knjigah, napisanih v angleščini, predvsem pa v avtobiografskem romanu *Smeh v džungli* (*Laughing in the Jungle. The Autobiography of an Immigrant in America*, New York, 1932, p. 335) tudi spričo toliko let, ki jih je bil Adamič preživel v tujini, ni izgubil krepak duh in smisel za živahno, veselo pojmovanje življenja, to pa je prav bistvena značilnost duha slovenskega naroda. Toda tu, v Sloveniji, se pisatelj, po Župančičevi sodbi, zgublja v nepredirnih meglah, ko da bi bili pozabili, da človek ne more živeti brez smeha: »Mar nas je teh bore sto let knjižno umetniške kulture tako izmučilo, da bomo proglasili cmeravost za naše značilno svojstvo?« (s. 517).

Za Župančiča je Adamičev primer najboljši dokaz, da ta »cmeravost« slovenske literature nima podlage, in ko se spominja, da je njegov oče svoj čas imel namen kupiti hišo v Bosni, se vprašuje: »Da sva jo res kupila, kaj bi bilo z mojim slovenstvom?« (s. 518). Verjetno isto kot z Adamičem, ki je ob obisku Slovenije in Ljubljane leta 1932 na Župančičevo »nekoliko indiskretno« vprašanje, »ali se čuti Amerikanca ali Slovenca« — odgovoril: »Čutim se eno in drugo.« To je dalo Župančiču povod, da je svojo misel strnil takole:

»Adamič je ostal Slovenec v prvinah svojega duha, v instinktivnem pogonu, v tajnem bistvu, ki daje njegovemu delu posebno barvo in ton. Pri nas so vstali zadnje čase budni stražarji, ki so v silnih skrbih za to notranje slovenstvo, ki je sploh neizgubljivo. In v imenu te skrbi in tega strahu so preganjali Putjato, preganjajo Gavello, kajkavca, torej nekakega vsaj po pōli Slovenca. Za tisti véliki strah pa, ki je šel skozi vsako zavedno slovensko srce, ki je mučil vse naše vélike ljudi, ker niso mogli zapreti oči pred dejstvom, kako se slovenstvo od zunaj kruši, kako se zožuje območje slovenskega jezika, za ta opravičeni strah so privlekli iz nerazumljenih traktatov tolažbo, češ, da število ni nič, vse da je duh. Kakor da živimo v nekem mističnem kraljestvu duhov. Toda naš jezik živi na tem in tem tesnem in raskavem materijalnem prostoru, na oglišču in terišču treh, štirih raznih kultur, in tu trpimo kakor opestniki... Kako radi to ubogo slovenstvo utesnjujemo. Vsakdo ga hoče prikrojiti po svoje in mu določiti pravi, pristni slovenski tir. Nekaterim je slovenstvo katolicizem, drugim naprednjaštvo, onemu otožnost, liričnost in ne vem, kaj še. Tako nas hočejo opredeliti in utesniti za vse večne čase... V večnem strahu za slovenstvo ga ože in ože in potiskajo na tisto deščico, na kateri sami stoje. Resnično slovenstvo pa živi po svoje in uhaja na vse strani iz umetno postavljenih pregraj. Od nekdanj so tekle vse svetovne struje skozenj in mu puščale svoje sledove. In tako danes in bodo tekle jutri. Slovenstvo reagira na vse te vplive po svoji vital-

¹⁸ Oton Župančič, *Adamič in slovenstvo*, Ljubljanski zvon 1932, 513—520.

nosti, jih sprejema ali odbija, si jih prisvaja in asimilira, se z njimi kuži, boleha od njih — a to je življenje. In tako je slovenski človek vsepovsod, kjer se orje in žanje in kosi, kjer se koplje ruda iz zemlje, pri strojih po tovarnah, pri stavbah, na vseh frontah človeške borbe, telesne in duševne . . . In ne izprašuje modrijanov, kaj je pravo slovenstvo, da se bo vedel prav po njem ravnati, temveč živi sebe in živi nezavedno slovensko . . . Res, v tem budnem stražarstvu vidim jaz nevarnost za našo miselnost, da naj se družijo in spajajo in plode naše ideje po nekakem duševnem incestu, ki nas utegne dovesti v osamelost in ozkosrčnost, da se bomo smatrali kakor Izraelci za izvoljeno ljudstvo in vse, kar ni prebilo preizkušnje pred stražarji, za nečisto in zavrženo. Svet bi nam moral vračati in nas izločiti iz vseobčnosti. Jaz vsaj čutim, kako je to pojmovanje slovenstva nestrpno in megalomansko, o, in tako jalovo. Daleč od poštene samozavesti, rojeno iz strahopetstva in precenjevanja samega sebe« (s. 518—520).

Na te čustveno uglašene, čeprav v bistvu upravičene Župančičeve obtožbe, naslovljene na en del takratne slovenske inteligence, je takoj reagirala skupina mlajših pisateljev in kritikov, zbranih okoli *Ljubljanskega zvona*. Takratni urednik te revije Fran Albreht je imel namen že v naslednji številki objaviti njihove odgovore na Župančičev članek. Toda založnik revije je nasprotoval takšnemu poskusu in prišlo je do prave kulturne »afere«, ki se je takoj znašla na straneh dnevnega tiska. Sam urednik *Zvona* F. Albreht je potem odstopil in s štirimi sodelavci revije v brošuri *Kriza ljubljanskega zvona* podal eno verzijo o bistvu spora. Hkrati so napovedali ustanovitev nove revije »svobodoumnih« intelektualcev in na koncu objavili nekakšen svoj »manifest«. V čem je bilo s stališča te skupine bistvo spora med njimi in Župančičem?

Fran Albreht je kot urednik te znamenite brošure zapisal, da se ne strinja z Župančičevo kritiko »ozkosrčnosti« in »nestrpnosti«, in da bo končno le moral spregovoriti ne o »budnem stražarstvu«, marveč o »pravem in resničnem zlu, ki danes razjeda slovenski narod, o ljudeh, ki nimajo korenin v tej zemlji in so se zato odrodili svojemu ljudstvu«. (Op. cit., s. 9). *Ferdo Kozak* je v članku *Glosa k Župančičevi besedi* tudi zapisal sodbo, da je Župančičeva ocena o »cmeravosti« slovenske literature napačna, in izrazil začudenje, da je pesnik po več letih molka spregovoril prav zdaj. *Stanko Leben* je v članku *Izkrivljena slika* posebej naglasil, da je slovensko kulturno življenje danes bogatejše kot kdaj prej (treba si je ogledati samo revije), in da to dejstvo najbolje izpodbija Župančičeve negativne ocene, ter da je »budno stražarstvo« pri vseh narodih danes potrebno, torej tudi pri Slovencih.

Posebno zanimivo je, kaj je o Župančičevem članku napisal *Josip Vidmar* v spisu *Župančič in slovenstvo*. Po Vidmarjevi ugotovitvi se ta članek vodilnega slovenskega pesnika pojavlja nepričakovano in v trenutku »polnem velikih in usodnih napetosti«. Toda ta sodobni trenutek označuje vzpon močnega vala narodne zavesti, ki se je najbolj vzpel v razpravah o temeljnih vprašanih slovenstva, v katerih so se skoraj vsi izrekli za »kulturno avtonomnost slovenstva v sedanjosti in bodočnosti«, čeprav so v dnevniku *Jutro* z dne 28. VI. 1932. leta (na Vidov dan!) poskušali obračunati s tem močnim razpoloženjem, ki je bilo tu ironično imenovano kot — »samoslovenstvo«. Vidmar meni, da je Župančičev članek prišel do nekakšne zadnje besede v javni razpravi glede tega vprašanja, in to v zelo napeti situaciji. Kajti zdi se,

ko da v tem članku »v zraku visi debata za avtonomnost slovenske kulture«, čeprav mu je bila povod zanj Adamičeva knjiga. »Tako se je Župančič v tem našem internem debatnem boju za slovensko samobitnost hoté ali nehoté, vedé ali nevedé postavil na tisto stran, ki označuje vso sedanjo, nanovo prebujeno slovensko zavest in vse prebudno delo za nepotrebno in celo za škodljivo« (s. 29). In v tem je krivda Župančičevega članka. Zaradi svoje »nervozne čustvene razdraženosti« — »nosi Oton Župančič krivdo pred tem zgodovinskim trenutkom«.

Na koncu te brošure je objavljena *Izjava* petih, tedaj že bivših sodelavcev *Zvona*; sami sebe so imenovali »svobodoumni književniki«. Že na začetku poudarjajo, da bi nadaljnje sodelovanje v *Zvonu* škodovalo njihovi »pisateljski svobodi«, ker sodijo: 1. da je slovensko kulturno življenje polno nasprotij in napetosti, da ga pretresajo ideološki boji o vseh važnih vprašanih slovenske družbe; 2. da jim je slovenstvo »del vrojene narave in zato samo po sebi umljivo, nujno, nenadomestljivo. Kdor se ga dotika, se dotika naših duhovnih osnov in naše bitnosti, brez katerih nam ni življenja« (s. 61), 3. zaradi tega so sklenili, da bodo ustanovili novo revijo, s katero bodo izpričali, da »v velikem *spopadu socijalno-ekonomskih sil* današnjih dni bomo stali na strani tistih, ki se bore za pravilnejšo in harmoničnejšo uredbo sveta« (s. 62) in 4. da »umetnost pojmuje kot najčistejši in najdragocenejši izraz tvorne človečnosti« (s. 62).

Tako je na Župančičev članek reagiral novi, »tretji« idejno-intelektualni tabor v slovenskem javnem življenju, ki se je šele začel oblikovati. Kako pa je bil sprejet v drugih dveh, v katoliškem in liberalno-naprednjaškem?

Na Župančičev članek je med prvimi reagirala katoliška literarna revija *Dom in svet* s člankom Rajka Ložarja — *Kaj bi bilo, če bi bilo* (1932, s. 320—328). Ložar ni sprejel Župančičeve kritike slovenske književnosti, ker je menil, da je »nelogična in nepremišljena«. Sam Louis Adamič ni nikakršen »velikan« slovenske književnosti, pa tudi ni mogoče sprejeti stališča, da je slovenski človek »povsod po svetu«, kajti je samo v tej deželi in zato ni prostora za Župančičev kozmopolitizem. Za nas se tudi ne zadržuje vprašanje, — kaj bi bilo, če bi bilo, — marveč samo, kaj je in zato ima Ložar Župančičevo dilemo za lažno, pesnika samega pa ironično imenuje »naš Olimpijec« (s. 327). Ložar izraža še upanje, da bo »pesnik slovenske Moderne« vendarle odšel iz osamljenosti in prišel med nas z »jasno besedo in pošteno voljo«, za afero v zvezi z Adamičem pa obtožuje *Ljubljanski zvon*.

Liberalni *Ljubljanski zvon* je objavil esej Božidarja Borka, enega izmed treh svojih novih urednikov. V tem eseju je bila zapisana trditev, da Župančič ni zanikal kulturne samobitnosti slovenskega naroda, marveč je le zapisal, da se ne strinja z enostranskim in ozkosrčnim pojmovanjem slovenstva. Župančič je lahko ravnal tako, ker se do neke mere počuti kot »periferni Slovenec« glede na to, da je po rodu iz tistega dela Slovenije (Bela Krajina), v katerem je navzoča »naravna karakterna inklinacija v sosednji hrvaški krog«.¹⁹ Če bi bil rojen v Ljubljani, bi se nemara bolj nagibal k določenemu »kulturnemu centralizmu«, ki se je pod vplivom malomeščanstva glavnega slovenskega mesta izrodil v ozko gledanje na slovenstvo.

¹⁹ Božidar Borko, *Marginalije — k polemiki z Otonom Župančičem*, *Ljubljanski zvon*, januar 1933, s. 49.

Borko sodi, da se je v zvezi z Župančičevim člankom po nepotrebem dvignil velik »hrup«, ker sam pesnik ni imel velikih »miselnih ambicij«, ko je pisal ta »pesniško navdahnjen esej«, marveč je le hotel izpovedati tihi, tudi samemu sebi ne dovolj jasen odpor proti tesnobi malomeščanskega pojmovanja slovenstva. Župančič si ni prizadeval, da bi predlagal »neki miselno, intelektualno fundiran odnos nasproti problemom, ki se jih dotika z ljubko površnostjo salonskega kramljavca«. V glasilu *Jutro* pa je bilo celo zapisano, da je Župančičev članek »na pol kozerija«, »čustveni izliv perifernega Slovenca«.

Novo uredništvo »Zvona« na čelu z Božidarjem Borkom, Alfonzom Gspanom in Tonetom Seliškarjem je od začetka leta 1933 naprej po vsej sili hotelo odvrniti sleherni dvom političnih nasprotnikov glede slovenske orientacije revije. Da bi v tem smislu nudilo ustrezne dokaze, je kritično odgovorilo na izjavo dr. Petra Skoka, profesorja zagrebškega vseučilišča (*Pravda*, 12. VIII. 1933), v kateri avtor trdi, da je »gotovo znamenje degeneracije slovenske plemenske zavesti, če se na primer najstarejši slovenski literarni reviji, *Ljubljanskemu zvonu*, v zadnjem času zdi potrebno, da ima v podnaslovu zapisano *Slovenska revija*. Ne zadošča ji, da bi zaznamovala svoje slovenstvo z jugoslovanskim dialektom, v katerem so napisani vsi članki, marveč hoče slovenstvo še prav posebno izpostaviti tako na platnicah kot v naslovu, da ne bi, za boga, komu padlo v glavo, da bi podvomil v slovenstvo te revije.« Na te pripombe Skoka, tedaj uveljavljenega bojavnika za tako imenovano integralno jugoslovanstvo, je uredništvo odgovorilo s pripombo, da je bil navedeni podnaslov izbran že leta 1931 (ko so praznovali petdesetletnico izhajanja revije) in da je njegov namen opredelitev vseslovenskega in ne le lokalnega obsega revije (se pravi, da ni samo ljubljanski), da pa je v tem podnaslovu treba videti izraz gibanja k »širšim horicantom«, obeležje »poživljanja našega kulturnega stremljenja«, trdno voljo, da ohranimo svojo kulturno in jezikovno individualnost tudi v bodočnosti« (nr. 9, 1933, s. 576). Nekoliko pozneje si je B. Borko v imenu uredništva še enkrat, v zvezi z nekim člankom v *Srbskem književnem glasniku* (dr. Nikola Mirković, *Slovenački problemi*, 16. IX. 1933), prizadeval prepričevati o nedvomno »proslovenski« naravnosti svoje revije. Mirkoviću je očital, da ni dobro spoznal smisla kulturno-politične »ločitve duhov« ob lanski krizi *Ljubljanskega zvona*. Trditev, da zdaj v reviji sodelujejo samo pristaši jugoslovanske jezikovne unifikacije, da pa so na drugi strani »bojne črte« zagovorniki slovenske samobitnosti, namreč ni resnična. Kajti novo uredništvo je že v začetku tega leta izjavilo, da bo ostalo zvesto načelom svojih prednikov — »delovati na torišču samostojne slovenske kulture in poglobljati vrednote slovenskega jezika, obenem pa navezovati ožje, delotvorne stike z nam najbližjo srbsko-hrvaško kulturo — sotrudnico v pravem jugoslovanstvu« (nr. 11, 1933, s. 699—700).

Zdi se, da so bile te izjave »lojalnosti« B. Borka za večino sodelavcev dokaj deklarativne in neprepričljive, še posebno, ko je omenil »pravo jugoslovanstvo«, o katerem niso hoteli niti slišati. To je bil verjetno vzrok, da je uredništvo revije v naslednjem 1934. letu prevzel dr. Anton Ocvirk, predstavnik mlajše generacije slovenskih intelektualcev, ki je prav v tem letu kot slušatelj Ivana Prijatelja zagovarjal doktorsko disertacijo z naslovom — *Levstikov duševni obraz*. Zdaj je revija morala še odločneje izražati svoje slovenstvo in zato je že v 2. številki za leto 1934 Vladimir Levstik objavil

članek *Poslanstvo besede*, v katerem se odločno zavzema za obrambo samobitnosti slovenske kulture proti poskusom »jezikovnega stapljanja«. Avtor naglašja imanentne zakone v razvoju slovenskega jezika in tega vprašanja ne more »veljavno rešiti politika, niti ne navadno kulturno vprašanje, ampak izključno vprašanje življenjske moči tega jezika, vprašanje razvoja v stoletjih in stoletjih, vprašanje, ki ga bo odločil čas nad pozabljenimi grobovi tistih, ki ga postavljajo. Jezik živi, dokler se ne izživi. Po železni naturi neogibnosti vrši svoje poslanstvo, dokler ga ni izvršil« (s. 75). Za vsako »izrivanje slovenskega jezika« naleti na odločen odpor slovenske literarne in kulturne javnosti in zato ne bo obrodilo sadu, prav tako kot se leta 1918 nihče ni mogel upreti volji slovenskega naroda, da se združi s Srbi in Hrvati v jugoslovansko državo.

V naslednji, tretji številki letnika 1934 je novi urednik A. Ocvirk v članku *Ljubljanski zvon in slovenstvo* komentiral kritične pripombe, ki so jih v drugih »taborih« slovenskega razumništva izzvali trije članki iz prejšnjih dveh števil *Zvona* (*Uvodne misli* A. Ocvirka, *Pogovor s kritikom-etikom* J. Kozaka in *Poslanstvo besede* V. Levstika).²⁰ Ocvirk znova navaja, da njegova revija nima političnega, marveč kulturno-ustvarjalno poslanstvo, ter da ni politična revija v navadnem pomenu besede, temveč da je v »službi slovenskega naroda, njegove miselnosti, preteklosti, sedanosti in bodočnosti«, da ni bila doslej in tudi zdaj ni v službi katere koli politične stranke, in kot takšna v idejnem pogledu ni odvisna od političnega mišljenja ljudi pri liberalnem *Jutru*. *Zvon* si po Ocvirkovem mišljenju prizadeva, da bi bilo glasilo svobodnih književnikov, ljudi, ki odkrito izražajo svoje mišljenje tudi takrat ko je »ideološko še tako svojevrstno«, vendar »slovenstvo in vse njegove vrednote pa hoče in mora zato neomajno čuvati in braniti, najsi bo država Jugoslavija urejena tako ali tako« (s. 131). V tem obširnem, obrambno uglašnem članku Ocvirk, podobno kot Borko pred njim, odločno zavrača »klevete« vseh kritikov *Zvonove* narodne usmeritve in skoraj iz vsake njegove vrstice izžareva želja, da bi »kritikom« podal dokaze o pravilnem stališču do vprašanja slovenstva.

Članek I. Grahorja in A. Ocvirka (številka 5 za 1934) z naslovom *Slovenska srednja šola in nacionalna vzgoja* je še en poskus, da bi izpričali trdno slovensko stališče *Zvona*. V njem avtorja kritizirata pojmovanje profesorja ljubljanske gimnazije Vincenca Marinka (zapisano v članku *O nacionalni vzgoji*, *Glasnik jugoslovanskega profesorskega društva*, zv. 5, januar 1934), ki je razvijal misel, da je nacionalno vzgojo treba opreti na stališče, da »šola mora seznanjati mladino z resnicami, ki so izven vsake diskusije. Prva in največja teh resnic je, da so Slovenci, Srbi in Hrvati en narod«. Vsa podobna Marinkova stališča avtorja tega članka zavračata kot »neosnovana«, s čimer se omejujeta pred »pedagoškim pojmovanjem« določenega števila slovenskih

²⁰ Na te članke se je prvi odzval klerikalni *Slovenec* (13. II. 1934) in izrazil zadovoljstvo, ker se *Zvon* spreminja v »slovensko« revijo. V reviji mlajših slovenskih intelektualcev katoliške smeri je literarni kritik Mirko Javornik (štev. 2, s. 42) zlonamerno pripomnil, da je *Zvon* za zdaj komaj »po poli slovenska« revija, ker je še naprej ostal »zvesta kulturna kulisa slovenskega liberalizma«, kar pomeni, da je še vedno v službi določene politične usmeritve. Po drugi strani tudi »radikalni« slovenski avtonomisti pri *Sodobnosti* niso bili zadovoljni z dokazi proslovenske usmerjenosti »Zvonovih« sodelavcev, tako da je Stanko Leben (štev. 1 za 1934) v članku *Bajka in resnica* pripomnil, da so (sodelavci *Zvona*) potrebovali dovolj časa, da bi razumeli, da slovenstvo ni samo jezikovno-kulturni, marveč tudi politični, gospodarski in družbeni problem.

prosvetnih delavcev, ki so mislili, da je »edini zaščitnik slovenstva naša država«.

V prvi polovici leta 1935 je Ocvirk prepustil urejanje *Ljubljanskega Zvona* (od štev. 4) Jušu Kozaku, ki je potem urejal to revijo do konca nje-nega izhajanja (1941). V tem obdobju si revija ni veliko prizadevala, da bi se uveljavila kot glasilo slovenskega kulturnega in duhovnega avtonomizma in samobitnosti, več pa kot tribuna mlajših, večinoma »socialno« usmerjenih intelektualcev, pri čemer je poudarjala odkrito protiklerikalno stališče. V času Kozakovega urednikovanja *Zvonu* ni bilo treba nenehno dokazovati svojega slovenstva, ker mu ni bilo mogoče več naprtiti dvomov. V pogovoru z Ocvirkom (*Ljubljanski zvon*, štev. 4, 1934) je Kozak posebej zatrdil, da je edino, kar v novih razmerah ne zaskrbljuje, slovensko kulturno izročilo. »Za slovenski jezik se ne bojim, razvijal se bo, kakor se mora razvijati po vseh nujnih zakonih življenja. Jezik je naša dogma, v vsako dogmo pa je treba verovati in jo živeti. Pojavljajo se sicer abstraktne ideje o nepotrebnosti slovenskega jezika, toda to me ne moti. S paragrafi? Bežite! Pri nas se vnema najprej borba za jezik. Pač usoda nezrelega naroda. Odkar se javljajo ideje o politični združitvi Jugoslovanov, se je vedno najprej govorilo o jeziku. Spomnite se Jurčiča, Levstika. Ta pojav je postal skoraj neizbežen člen našega življenja« (s. 203). Samo slovensko kulturno izročilo je v resnici bogato, vendar bi ga morali še enkrat pregledati s kritičnimi očmi in v novi luči, na primer, genialni Levstik ni samo začetnik liberalnih idej v književnosti, marveč tudi idejni predhodnik mnogih socialističnih idej in »kasnejših kmetijskih socialnih programov«.

Šele zdaj je postalo očitno, da kriza *Ljubljanskega zvona* v letu 1932 ni bila izraz »kaprice« skupine »svobodomiselnih« intelektualcev. Nasprotno, inteligenca, zbrana ob nekaterih idejnih stališčih, je različno doživljala tako Župančičev članek kot polemiko, ki je nastala po njegovi objavi. Toda pomen tega članka tudi ni bil zajet v tem, ker je vseboval natančno ali manj natančno oziroma ne dovolj premišljeno oceno slovenskih kulturnih razmer. Njegov pravi pomen izražajo takojšnje posledice, namreč, da se je končal večletni proces idejne diferenciacije »svetovljanske« (neklerikalne) slovenske inteligence, zbrane ob *Ljubljanskem zvonu* in drugih kulturnih glasil in ustanov. Skupina intelektualcev, ki se je izrekla za odločnega zagovornika kulturne samostojnosti Slovencev, se je odcepila od tradicionalnih liberalcev in na svoji zastavi zapisala dve vodili: slovenstvo in svobodomiselnost.²¹ V začetku je bolj izpostavljala svoje *slovensko* stališče in *neodvisnost* od političnih taborov in strank. Iz številke v številko nove revije si je prizadevala, da bi širše pojasnjevala svoje pojmovanje narodnosti in vlogo inteligence v »duhovni službi narodu«. V mnogih člankih so razlage teh pojmov dovolj abstraktne in nejasne. Tako je mogoče prebrati, da služiti narodu pomeni biti v službi »duhovne sile«, ne pa politične ideje, in da je »svobodoumen« tisti razumnik, ki se ravna in živi po svojem notranjem imperativu oziroma po svoji osebno spoznani resnici in veri.²² V nekaterih člankih so celo zahtevali nastanek »vladajoče« intelektualne elite, ki naj bi bila vzgojena tako, da ne bi vodila samo »obrambne« politike, kakor je bilo to pred prvo

²¹ Skupina »odpadnikov« (Fran Albreht, Ferdo Kozak, Stanko Leben, Lojze Udé in Josip Vidmar) je po podpisu programske izjave, v kateri so zapisali svoja idejna stališča, v začetku leta 1933 ustanovila svojo revijo z naslovom *Sodobnost* (1933—1941).

²² Gl. Josip Vidmar, *Duhovna služba narodu*, *Sodobnost*, nr. 1, 1933, s. 15—20.

svetovno vojno, ko so branili vitalne kulturne in prosvetne ustanove slovenskega naroda. Ta intelektualna elita mora postati tudi *narodna* elita, merilo narodne zrelosti, strnjena falanga izobraženih ljudi, pripravljenih na to, da bi bili narodni voditelji. Slovenski narod potrebuje široko razgledane, vendar ne »plašljive« izobražence, kakršne so od vojne sem vzgajale šole, od najnižjih do najvišjih.²³

Če so »svobodoumni« intelektualci v svojih teoretičnih prispevkih dokaj abstraktni in nejasni, pa so v obrambi ideje o kulturni samostojnosti slovenskega naroda mnogo bolj določni in jasni. V *Sodobnosti* so ostro polemичno nastopali proti vsem poskusom zanikanja slovenske kulturne samobitnosti, ne glede na to, odkod so prihajala. Razumljivo je, da je njihovo pozornost najbolj pritegovalo vedenje tako imenovane napredne slovenske inteligence, saj so iz njenih vrst tudi prišli. Tako Vidmar ni spregledal druge izjave *Zveze naprednih jugoslovanskih starešin v Ljubljani* (objavljene v *Jutru*, 28. VI. 1932) in jo kritično ovrednotil. V njej je bilo zapisano, da tudi »jugoslovenstvo mora . . . z ljubeznijo urediti svoje odnose do zagrebškega, beograjskega in ljubljanskega kulturnega kroga. To ni odpoved, ne žrtvovanje, to je dolžno spoštovanje svoje lastne osebnosti. To ni jezikovno izenačenje, to ni kulturna nivelacija, to je kulturno sotrudništvo«. Za Vidmarja je takšno stališče motno, nejasno, polovičarsko in neiskreno in zato se mu ne zdi čudno, da v vrstah »napredne« slovenske inteligence pogosto zahtevajo pravo obrazložitev pojma »jugoslovanstvo«. Toda zapletenost te inteligence pri tem važnem vprašanju je posledica njene »slepe politične odvisnosti od voditeljev, ki morajo lavirati in manevrirati, ker nimajo ne trdnega stališča v teh važnih vprašanjih in ne pravega poguma, odločno vztrajati pri svojem.«²⁴

Toda ta svobodoumna inteligenca ne ostaja zgolj pri političnih deklaracijah, marveč je v obliki seznama »kulturnih teženj slovenskega naroda« objavila praktični program svojih kulturnih nalog. Ta program ima 18 točk, izmed katerih so najvažnejše: ustanovitev slovenske akademije znanosti in umetnosti, kompletiranje univerze, zgraditev univerzitetne knjižnice, ustanovitev umetniške akademije, zgraditev umetniške galerije, ustanovitev inštituta za preučevanje Slovencev zunaj meja države, vrnitev pravice Prosvetnemu oddelku Slovenije, da bo samostojno potrjeval slovenske šolske knjige, sprememba sklepa, da bo denar zdravstvenega sklada učencev in študentov ostal v Sloveniji itd. (gl. »Sodobnost«, 1935, ss. 202—204).

Od 1937. leta naprej »svobodoumna« slovenska inteligenca pri *Sodobnosti* vse manj poudarja svoje slovenstvo in pod vplivom mladega rodu marksistov se vse pogosteje ukvarja s splošnimi družbenimi in političnimi vprašanji.²⁵ Revija pod uredništvom Ferda Kozaka je v tem času namreč svoje strani na stežaj odprla slovenskim intelektualcem-marksistom, ki so po

²³ Stanko Leben, *Vladajoča inteligenca*, *Sodobnost*, nr. 3, 1933, ss. 97—106.

²⁴ Josip Vidmar, *Inteligenca v farsii*, *Sodobnost*, nr. 8, 1933, ss. 338, 340.

²⁵ Ta pojav bi nemara delno lahko pojasnil tudi umik dveh poglavitnih teoretikov »svobodomiseltva« iz uredništva revije. Josip Vidmar se je namreč po prevzemu delovnih obveznosti dramaturga v *Slovenskem narodnem gledališču* (1934) vse bolj poredkoma oglašal v reviji, Stanko Leben pa je nekoliko pozneje v članku *Diletanti* (1936, ss. 401—412) zapisal, da se svobodoumna inteligenca premalo odločno distancira tako od »liberalizma« kot tudi od »socializma«, ki imata enako napačni stališči do slovenskega narodnega vprašanja. Stališče prvega je lažno in brez moči, drugega pa »hladno«, ker izhaja iz »varljivega upanja«, češ da bo mogoče »samo z razrednim

prepovedi *Književnosti* (1932—1935), (katere ustanovitelji so bili: D. Kermauner, E. Kardelj, B. Kreft, S. Krašovec in B. Ziherl), ostali brez svoje javne tribune. Tako so v obdobju od 1937 do 1941 v *Sodobnosti* objavili svoje prispevke: Vladimir Martelanc (pod psevdonimom A. V.), Boris Kidrič (A. Javor in A. Gorjan), Boris Ziherl (A. Poljanec), Edvard Kardelj (Tone Brodar), Dušan Kermauner, Ivan Bratko (T. Zupan) in drugi.

Razumljivo je, da slovenski marksisti niso zamudili priložnosti in se tudi oni vključili v razpravljanje o narodnem vprašanju in položaju Slovencev v Jugoslaviji. Zdi se, da so tudi svojo revijo *Književnost* ustanovili ob koncu leta 1932, da bi o teh vprašanih objavili svoje poglede. Kajti že v prvi številki je Edvard Kardelj (pod psevdonimom Tone Brodar) objavil članek *Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje*, v katerem je kritično obravnaval Vidmarjevo knjigo *Kulturni problem slovenstva*. V šestih nadaljevanjih svojega članka je Kardelj ocenil Vidmarjevo razpravo kot »nepomembno in diletantsko napisano knjigo«, ker njen avtor ni izhajal s stališča »določenega razreda«, marveč z vidika slovenskih rodoljubov iz 60. let prejšnjega stoletja, »ki jim je bila svoboda slovenskega naroda vprašanje šole in uradnega jezika, vse drugo pa so prepustili materi Avstriji«. ²⁶ Takšno stališče je značilno za politiko slovenskega malomeščanstva, za slovensko inteligenco pa posebno. Vidmar je povsem »depolitiziral« narodnost kot eminentno politični pojem, poleg tega pa ni bil niti izviren, ker so enako stališče zastopali mladi intelektualci, zbrani pri *Slovenski misli* in *Mladini* pred skoraj enim desetletjem, celo bolj jasno, znanstveno in dosledno... kakor Vidmar«. Kardelj je v tistem času, čeprav je bil star komaj 22 let, očitno poznal temeljno marksistično literaturo o nacionalnem vprašanju, predvsem Stalinova dela, in zato je Vidmarju dal pravo lekcijo o takšnih pojmih, kot so: rod, pleme, narod, rasa, trg, družbeno-ekonomska struktura itd. V nasprotju z Vidmarjem, ki podcenjuje gospodarske in politične dejavnike v zgodovinskem procesu nastajanja slovenskega naroda, Kardelj poudarja, da je trg izhodiščna točka vseh narodnostnih bojov (»prva šola, kjer se meščanstvo uči nacionalizma«), da narod ni nekaj absolutnega, nekaj večnega, glede na to, da gre družbeni razvoj v smeri zamenjave narodne kulture s splošno družbeno, obče človeško kulturo, da je boj tako imenovanih majhnih narodov za nacionalno osvoboditev v temelju boj za ugodnejši gospodarski položaj, in da marksisti priznavajo pravico vsakega naroda do samoodločbe. Te znane marksistične teze o nacionalnem vprašanju je Kardelj takoj skušal uporabiti pri analizi razvoja slovenskega narodnega vprašanja v 19. stoletju. Slovenske narodne zahteve od gibanja *Zedinjena Slovenija*, od Bleiweisa do Tavčarja, Šušteršiča in Hribarja so pristajale na to, da za Slovence ni življenja brez Avstrije. Zakaj? Zato, odgovarja Kardelj, ker je bila slovenska buržoazija nerazvita, voditelj slovenskega narodnega gibanja pa je bilo malomeščanstvo na čelu z malomeščansko inteligenco. Ta inteligenca je rešitev nacionalnega vprašanja iskala v zelo ozkem okviru lastne eksistence, upošteva je vodilo — »svoji k svojim« — kar je pomenilo, da je »narodna dolžnost vsakega rodoljuba, da hodi k slovenskemu krčmarju, k slovenskemu trgovcu, k slovenskemu advokatu, zdravniku ali branjevcu itd.« (*Književnost*, nr. 7,

bojem pridobiti slovenskega delavca in kmeta«, potem pa sklepa: »Kdor zida na takšni (razredni — M. J.) borbenosti — zida na pesku.« Po tem članku se Leben ni več oglasil v *Sodobnosti*.

²⁶ Gl. *Književnost*, 1932, nr. 1, s. 9.

1933, s. 240). Po prvi svetovni vojni se je položaj meščanstva vidno okrepil; to pa je prek svoje liberalne stranke nekaj časa zbiralo tudi precejšen del malomeščanstva. Po nekaj letih je prišlo do pomembne spremembe, ker se je malomeščanstvo približalo klerikalni ideologiji. Na koncu svoje razprave Kardelj še enkrat podkrepi, da je Vidmar »otrok slovenske malomeščanske zaostalosti« in zato je nacionalno vprašanje Slovencev razumel kot *kulturni*, ne pa kot *socialni* problem, ter za hegemonu narodnostnega boja razglasil inteligenco namesto proletariata. Vidmar je vendarle imel dober namen, ki ga je želel uresničiti oportunistično, ko je sledil »samoslovenski ideologiji našega malomeščanstva« in ni mogel razumeti prave težnje slovenskih kmečkih množic.²⁷

Nekatere izmed idej, navedenih v tem polemичnem članku, je Kardelj dokaj obširneje obrazložil v svoji znani knjigi o slovenskem narodnem vprašanju.²⁸ Ko je Kardelj obravnaval vlogo posameznih družbenih razredov in slojev pri reševanju šestih temeljnih vprašanj »bodočnosti slovenskega naroda« — 1) nacionalna državnost, 2) ekonomska politika, 3) agrarno vprašanje, 4) politične pravice in svoboda, 5) kulturno vprašanje in 6) zunanja politika), je zelo kritično sodil o takratni idejni usmeritvi slovenske inteligence. Prvič, ne more se osvoboditi iluzije o svoji »duhovni neodvisnosti«. Drugič, klanja se ideologijam, ki gladijo, jemljejo ostrino obstoječim družbenim nasprotjem in tako dejansko negirajo svojo »neodvisnost«. Tretjič, (slovenska inteligenca) goji strah pred političnim bojem, ker meni, da je najbolje ostati na »primerni« distanci od vsakdanje politike. Vseh teh slabosti se bo inteligenca osvobodila šele takrat, ko se bo tesno povezala z delavskim razredom, kmeti in s tako imenovanimi srednjimi sloji slovenske družbe.

Kardelj je opazil nekatere bistvene slabosti slovenske malomeščanske inteligence, predvsem njeno prizadevanje, da postane »neodvisni« idejni in politični dejavnik družbenega življenja Slovencev. V letih pred začetkom druge svetovne vojne je zavzeto iskala takšne organizacijske oblike svojega delovanja, ki bi ji omogočile širši vpliv v družbi. Dva primera bosta zelo dobro ilustrirala to njeno prizadevanje. Prvi se nanaša na ustanovitev *Slovenskega društva* (Ljubljana, 9.—10. X. 1937); njegova naloga naj bi bila zbiranje inteligence za skupno delo pri zagotavljanju pogojev za nemoteni razvoj slovenskega naroda. Po pisanju revije *Dejanje* (januar 1938, s. 32) to Društvo »hoče prerasti politične opredelitve in služiti slovenskemu občestvu kot živa, na vse strani neodvisna skupina, ki naj se razvija iz spoznanja, da je avtonomnost vsega slovenskega duhovnega in tvarnega življenja osnovna nujsnost«. Zato bo Društvo od svojih članov »zahtevalo, da izhajajo iz istih podstav in da nevezani na katerekoli zunanje ozire podreajo vse svoje javno delovanje slovenski stvari...« V naslednji številki iste revije je bil po uvodni besedi na sami seji nekoliko natančneje določen temeljni cilj na novo ustanovljenega Društva s temi besedami: »Nič več se ne sme

²⁷ Dokaj bolj kritično stališče je do Vidmarja in njegove »družine« imel Boris Kidrič, ki je pod psevdonimom M. S. v *Književnosti* (št. 3, 1933) pisal, da ta skupina »budnih stražarjev« zapira oči pred »razredno diferenciacijo naroda«, da ni sposobna doumeti odvisnosti nacionalnega vprašanja od gospodarskih razmer v družbi, vendar je zato njen »budni in misleči duh« še preveč občutljiv na sicer točne Župančičeve pripombe o »cmeravosti« in »omejenosti« slovenske inteligence.

²⁸ Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Ljubljana, 1939.

goditi, da se pred svojimi sosedi, naj bodo že prijatelji ali sovražniki, delimo v pozitivne in negativne, se medsebojno blatimo in ponujamo v službo iz sebičnosti . . . Zdaj in za vselej se moramo zavedati fundamentalne resnice slehernega narodnega organizma: doma, na znotraj, se lahko in s pridom diferenciramo, na zunaj pa moramo proti komurkoli nastopati kot strnjena in nerazdeljiva enota.«²⁹ Ta organizacija intelektualcev naj bi torej delovala zunaj obstoječih političnih gibanj in tokov in bila naj bi nosilec nacionalno-političnega programa *vseh* Slovencev.

Drugi primer zbiranja slovenskih intelektualcev na zunaj strankarskem temelju je pomenila pobuda za ustanovitev tako imenovanega *Vseslovenskega kulturnega bloka* (pomlad 1939. leta), h kateremu naj bi se pridružili zastopniki vseh vodilnih kulturnih revij (*Ljubljanski zvon*, *Sodobnost*, *Dejanje*, *Dom in svet*, *Misel in delo*, *Čas*). Poskus ustanovitve tega Bloka pa se očitno ni posrečil, ker sta dve klerikalni reviji (*Dom in svet* in *Čas*) kmalu umaknili svoje podpise z obrazložitvijo, da se »takšni izrazi naše enotnosti lahko zlorabijo v politične namene«. To pobudo je sicer sprožila podobna akcija študentov ljubljanske univerze, ki so se v marcu 1939. leta združili v *Akademski narodni blok*; njegova dejavnost pa je bila praktično onemogočena že v maju istega leta, ko so iz Bloka izstopila štiri klerikalna študentska društva.

Tudi ti primeri so torej potrdili, da je bil proces idejne diferenciacije slovenske inteligence mnogo globlji in vseobsežen, kot so mislili. V določenem trenutku se je dozdevalo, da bo najširše vrste intelektualcev povezal skupni boj za nacionalno in kulturno samostojnost slovenskega naroda, toda kmalu se je izkazalo, da je ideja o slovenski »samobitnosti« notranje neenotna, celo protislovna, in da posamični deli inteligence različno razumejo njen temeljni smisel. Medtem ko je ena skupina hotela svoje slovenstvo izražati tradicionalno v okvirih kulturne samostojnosti svojega naroda, je druga vztrajno branila stališče, da mora biti boj za slovenstvo »totalen«, to pa hkrati pomeni boj za gospodarsko, politično, družbeno in kulturno samostojnost. Nič manj nespornost ni bilo tudi v zvezi z idejo jugoslovanstva. Čeprav je večina intelektualcev odkrito ali molče priznala, da slovenska stran ne more spraviti v dvom jugoslovanstva kot državno idejo, vendar ni bila sposobna določiti tiste kritične meje, prek katere bi zastopanje te ideje pomenilo zanikanje nacionalnih in kulturnih posebnosti naroda. Zaradi tega je bilo v političnih bojih različnih intelektualnih skupin mnogo več demagoškega in politikantskega sleparstva, mnogo manj pa uveljavljanja resnično različnih pogledov na družbeni in kulturni položaj Slovencev v Jugoslaviji med vojnama. Zato je pravo ozadje na videz zelo ostrih političnih bojov slovenskih intelektualcev v zvezi z nacionalnim vprašanjem treba iskati v njihovih bistvenih ideoloških opredelitvah kot izrazu njihovega nezadovoljstva z lastnimi razmerami v tipični meščanski družbi.

(Prihodnjič: Trije poglaviti krogi: liberalizem, krščanski socializem in marksizem.)

Prevedel: France Vurnik

²⁹ Grb, *Struktura slovenskega vprašanja*, *Dejanje*, št. 3, marec 1938, s. 105 (šifra »grb« so verjetno inicialke imena sodobnega slovenskega zgodovinarja Boga Grafenauerja, — M. J.).

saj vsak prevajalec v svojem prevodu doda (ali včasih žal tudi odvzame) svoj kamenček, svoj način in v praksi razloži svoj esejistični pogled na izvirnik, izbrušen in obogaten ravno ob primerjavi s prejšnjimi prevodi istega dela in porojen na temelju sočasnega razvoja jezika in vednosti o njem. Le velikim mojstrom je dano, da svojim prevodom lahko dahnejo »sled sence zarje onstranske gloriole« večnega izvirnika, da morejo, ti bežni odsevi, nespremenjeni vzdržati in pretrajati vsaj en rod in pol.

Janko Moder

Politični in idejni boji slovenskih intelektualcev med dvema vojnama

II.

Milosav
Jančičević

TRJE POGlavITNI MISELNI KROGI: LIBERALIZEM, KRŠČANSKI SOCIALIZEM IN MARKSIZEM

Ob poskusu, da bi v celoti videli družbeno prizorišče, na katerem so potekali *idejni spopadi* slovenske inteligence med vojnama, se najprej pokaže dokaj jasna zamejenost njegovih poglavitnih »*ideoloških bojišč*«. V Srbiji in na Hrvaškem namreč razlikovanje posamičnih idejnih taborov ni preprosto, ker se pogosto prepletajo in prekrivajo, medtem ko v Sloveniji težav te vrste skorajda ni. Tu je bilo v vseh obdobjih videti, katere intelektualne skupine se zbirajo ali približujejo miselnosti klasičnega liberalizma, v katerih glasilih in revijah v glavnem sodelujejo klerikalni intelektualci oziroma kakšne tribune so bile dostopne posamičnim skupinam intelektualcev — levičarjev, marksistov in komunistov. Glede na to je mogoče vse *družbene ideologije* slovenskega izobraženstva zaznamovati v okviru treh poglavitnih idejnih krogov: liberalizma, krščanskega socializma (klerikalizma) in socializma (komunizma).

Slovensko *liberalno*, »napredno« razumništvo so večinoma sestavljali starejši rodovi šolanih ljudi medvojne Slovenije. Njeno jedro so bili kulturni in prosvetni delavci, ki so se večinoma šolali na avstrijskih in nemških univerzah do začetka prve svetovne vojne. To izobraženstvo je samo sebe imenovalo »narodno« in »napredno«, vendar je obe oznaki (»narod« in »napredek«) pojmovalo po svoje. Biti »nacionalist« je za slovenskega liberalca pomenilo biti proti avstrijski državi, se pravi med širokimi ljudskimi množicami delati v korist prebujanja narodne zavesti. Toda takšno pojmovanje narodnosti je dokaj abstraktno in zato si je liberalna inteligenca že ob koncu minulega stoletja prizadevala, primakniti temu pojmu konkretnější pomen. Na gospodarskem področju si je prizadevala podpirati vse dejavnosti, ki so bile naravnane h krepitvi gospodarske moči »domačega«, slovenskega meščanskega razreda, na kulturnem in prosvetnem področju pa je vztrajala pri ideji kulturne in jezikovne avtonomije slovenskega naroda. Idejo »napredka« so prav tako pojmovali dokaj abstraktno kot splošni kulturni in civilizacijski ideal, ki ni bil blizu širokim kmečkim množicam.

Liberalna inteligenca, ki se je idejno in kulturno izoblikovala ob koncu 19. stoletja, je stopila v novo državo z določenim sistemom vrednot, v katerem je bila »država« kot vrednota nad »narodom« in v tem pogledu so bili slovenski liberalci resnično pod močnim vplivom Heglovega pojmovanja države kot »stvarnega nadbitja«. Eden izmed vodilnih slovenskih liberalcev, slavist Fran Ilešič, je menil, da mora v Heglovi lestvici vrednot (posameznik — družina — družba — država na mesto dokaj neopredeljene vrednote »družba« priti edino vrednota »narod«. Takšna sprememba je nujna zato, ker so Slovenci na poti iz nižje »socialne enote« (naroda) v novo in višjo enoto — državo kot skupnost vseh jugoslovanskih narodov. Takšno prevladovanje pojma »narod« je bilo mogoče zato, ker je liberalna inteligenca napačno menila, da je edina oznaka naroda njegov jezik, da je narod nekakšna prazna posoda, ki si jo je mogoče zamisliti brez »stvarne vsebine vseh idej naroda in njegove tisočletne modrosti«. ¹ Zaradi tega je bila liberalna inteligenca, ki je bila blizu demokratom A. Kramerja in G. Žerjava, v medvojnem času pripravljena do neke mere odpovedati se nekaterim simbolom svoje narodnosti, in če bi bilo potrebno, tudi svojemu jeziku, če bi se zaradi tega okrepile duhovne vezi slovenskega naroda z drugimi narodi Jugoslavije oziroma njihova skupna država.

Toda večina slovenskih liberalcev ni bila mnenja, da bi bila vrednota »država«, še manj pa »stranka« nad vrednoto »narod«, kar je izhajalo iz ugotovitve, da je narodno načelo prvotnejše od državnega načela, to pa pomeni, da samo prvo izraža skupnost narodove duhovne ustvarjalnosti. Ta liberalna struja je v začetku tridesetih let zavzela poglobitno mesto v slovenskem političnem in kulturnem življenju, posebno ko je Vidmarjeva skupina nehala sodelovati v *Ljubljanskem zvonu* in so ustanovili znano kulturno revijo *Sodobnost*. Takrat je kazalo, da bodo liberalni intelektualci zares postali vodilna sila naroda. Toda kmalu se je pokazalo, da je bila to samo še ena izmed iluzij, ki so jo liberalci gojili o sebi in svoji vlogi v družbi. Po vsem sodeč, so to vodstvo prepustili klerikalcem — svojim največjim političnim nasprotnikom še izpred ustanovitve države SHS. Najprej so jih odrinili s slovenske vasi s tem, ko so širili gibanje kmečkega združništva, po letu 1918 pa so jih postopoma izrivali tudi iz podeželskih mest in večjih krajev, v katerih je bil skoncentriran precejšen del slovenske družbe — njeno malomeščanstvo (trgovci na drobno, majhni podjetniki, uradništvo, imovitejši obrtniki itd.). Liberalna inteligenca je res še naprej govorila v imenu vsega slovenskega naroda, poudarjala je svojo privrženost »svobodi«, »napredku«, »narodni enakopravnosti«, »svobodnemu gospodarskemu podjetništvu« itd., vendar so vsa njena politična gesla ostala brez večjega odmeva.

Liberalno razpoložena inteligenca, kolikor je pač ostala neodvisna v razmerju do obstoječe politične stranke, si je prizadevala ohraniti idejno enotnost z obrambo nekaterih ključnih točk svojega programa. Prvič: nasprotovanja med obstoječimi strankami je imela za škodljiva interesom narodne celote in iskreno verjela, naj ima pri vodenju politike odločilno besedo tista plast intelektualcev, ki je najgloblje spoznala hotenja in potrebe slovenskega naroda v preteklosti in sedanjosti, to pa je njegova

¹ Anton Lajovic, *Kriza nekaterih naših vrednot*. Misli o naših strankah, o narodnosti in o državi. *Ljubljanski zvon*, št. 2, 1933, s. 113.

kulturno-prosvetna in znanstvena elita. *Drugič*: ob določanju smeri družbenega in političnega razvoja Slovencev naj bi se ta elita ne opirala na kmetstvo in delavstvo, marveč na množice malomeščanov, se pravi na tisto skupino družbenih plasti slovenskih meščanskih in podeželskih okolij, za katero je v vsem, pa tudi v politiki značilna določena zmernost. *Tretjič*: ta inteligenca je imela razvoj avtohtone slovenske kulture in jezika za poglavitni pogoj pri uveljavljanju slovenske nacionalne individualnosti, vendar ni bila enotna glede sredstev in poti, po katerih bi bilo treba kreniti za doseg takšnega cilja. In prav to vprašanje je povzročalo pomembno nesoglasje liberalcev, ki so zlasti v obdobju pred uvedbo šestojanuarske diktature ostali razdeljeni v dva glavna tabora.

Prva, precej številnejša skupina je menila, da mora Slovenija tudi po *prevratu* (slovenski izraz za iztek prve svetovne vojne in dogodke v zvezi z nastajanjem države SHS, — op. M. J.) ostati del kulturnega kroga srednje in zahodne Evrope, samo v političnem pogledu mora utrjevati svoje vezi z drugimi jugoslovanskimi narodi. Takšna kulturna usmeritev je nujna zaradi dveh vzrokov: prvič, za ohranitev kulturnega izročila, in drugič, za potrditev njegove individualnosti in enakopravnosti v novi skupnosti. Druga skupina liberalnega razumništva pa je menila, da je isti cilj (ohranitev nacionalne samobitnosti Slovencev) mogoče doseči samo tako, da bi se slovenski narod čimprej rešil vpliva nemške kulture in germanske civilizacije nasploh in tako odvrnil okove svojega »kulturnega podaništva« ob hkratnem utrjevanju svojih kulturnih in duhovnih vezi z drugimi narodi Jugoslavije. Pogojno rečeno: prvo skupino so večinoma sestavljali zahodnoevropsko, drugo pa *jugoslovansko* usmerjeni liberalci, med katerimi je v medvojnem obdobju potekal nenehen in oster boj glede vsebine in obsega politične in kulturne avtonomije Slovencev v novi državni skupnosti.

Za ilustracijo o dvojnosti teh dveh skupin liberalne inteligence naj bo navedena polemika med *Antonom Lajovicem* in *Stankom Vurnikom* na straneh *Ljubljanskega zvona*. Lajovic je v enem izmed svojih člankov zapisal, da so Slovenci na vseh področjih kulturnega življenja »pod izrazito fascinacijo nemške kulture, ki neposredno preplavlja vse naše mišljenje«, zato bi bilo treba takšni kulturi čimprej zapreti vsak novi dotok. Toda po njegovi sodbi v nekaterih krajih Slovenije delajo nasprotno, ko med štajerskimi Slovenci na primer obujajo vpliv nemške kulture z organizacijo gostovanj celo manjvrednih nemških gledaliških in opernih skupin. Takšna umetniška politika je škodljiva, ker mlado slovensko inteligenco ovira pri njenih prizadevanjih, da bi začela živeti v sedanjosti, ne pa v preteklosti, da bi svojo ustvarjalnost razvila do najvišje stopnje ter da bi se z ustreznim umetniškim sodelovanjem vključila v bolj živo oblikovanje kulture slovenskih narodov.² Vurnik ima takšno stališče za zgrešeno zaradi več vzrokov. *Prvič*, kultura in umetnost nista le nacionalni, marveč tudi internacionalni vrednoti, kajti pri poslušanju, recimo Beethovnovе glasbe, Slovenci abstrahirajo njen morebitni nemški duh. *Drugič*, že samo dejstvo, da se slovenska kultura in slovenski narod nista zgubila niti po tisočletnem življenju pod tujo vladavino, dokazuje, da ta vpliv ni bil škodljiv, marveč koristen. Razmerje Slovencev do nemške kulture je določeno z njihovo pripadnostjo

² Anton Lajovic, *Misli o umetnostni politiki*, *Ljubljanski zvon*, št. 2, 1966, ss. 93—94.

kulturnemu krogu zahodne Evrope, zato je vsako povzdigovanje nacionalnega individualizma »reakcionarno dejanje«, na katerem je škodljivo graditi umetniško politiko.³ V svojem odgovoru na Vurnikovo kritiko je Lajovic poudaril, da ni mogoče sprejeti stališča, po katerem je koristno samo tisto umetniško ustvarjanje, ki ga je mogoče internacionalizirati. Kajti vsak narod ustvarja svojo umetnost predvsem zase, da bi zadovoljil svoje potrebe, vanjo vnaša lastna merila in vrednote (svoj »narodni duh«) in se pri tem ne ozira na to, ali bo ta umetnost prijetna in koristna za druge narode. Ni edino poslanstvo umetniške ustvarjalnosti, sodi Lajovic, da prodre v kulturno zakladnico drugih narodov, pa tudi veliki narodi nimajo kakšne posebne potrebe po »eksportu« svoje umetnosti.⁴

Polemika sta očitno izražala dvoje različnih stališč liberalne inteligence do slovenske kulturne politike. Vurnik je govoril v imenu tistih, ki so se bali za prekinitvev tradicionalnih vezi med slovensko in nemško kulturo in se hkrati plašili pred vzpostavljanjem tesnejših stikov med kulturo in umetnostjo slovanskih, predvsem pa jugoslovanskih narodov. Lajovic pa je izražal mišljenje tistih intelektualnih in političnih krogov, ki so vstop Slovencev v novo državo imeli samo za politično, ne pa tudi kulturno osvoboditev izpod »nadmoči nemškega duha in kulture«. To kulturno osvobajanje je mogoče izvesti šele za utrjevanjem kulturnih vezi med jugoslovanskimi narodi, prek njih pa se bo krepila tudi skupna državna in narodna oblast. Toda zблиževanje in povezovanje naših narodov na kulturnem področju »nikakor ne pomeni kulturnega stapljanja, marveč samo medsebojno prežemanje, s tem pa individualno okrepitev«.⁵

Vse liberalno izobraženstvo skupaj je imelo za svojo prvo nalogo razvoj takšne zavesti med Slovenci, ki jim bo omogočala, da se bodo počutili »svoje na svojem«. Ker je to častna in vzvišena naloga, ki se je v družbi lahko uspešno loti samo inteligenca, so liberalci pogosto nastopali proti različnim poskusom v podcenjevanju družbenega poklica in pomena poslanstva kulturnih delavcev. In takšno omalovažujoče stališče do slovenskih kulturnih delavcev v resnici tudi ni bil redek pojav.⁶

Slovenska liberalna inteligenca vseh barv se je zbirala okoli številnih kulturnih in znanstvenih ustanov (univerze, Slovenske matice, najstarejše slovenske literarne revije — *Ljubljanskega zvona*, gledališča, muzejev, umetniške galerija itd.), vendar se ji ni nikjer posrečilo, da bi se vsilila kot poseben razsodnik kulturnih in političnih dogajanj. Na nekaterih področjih ustvarjalnosti je ta inteligenca pomenila nedvomno večino, vendar sama številčnost ni bistveno vplivala na njeno večjo uveljavitev v družbi. Tako je bilo v književnosti mogoče opaziti nekaj posebnih tokov (naturalizem,

³ Stanko Vurnik, *Umetnost in družba ter umetnostna politika*, *Ljubljanski zvon*, št. 4, 1926, ss. 241—247.

⁴ Anton Lajovic, *Zamišljeni pogledi na naše kulturno življenje*, *Ljubljanski zvon*, št. 3, 1927 ss. 137.

⁵ Anton Lajovic, *Zamišljeni pogledi na naše kulturno življenje*, *Ljubljanski zvon*, št. 3, 1927, s. 137.

⁶ A. Lajovic navaja zaporedje osebnosti, izvoljenih v častni odbor akademije v počastitev hrvaškega pesnika Dragutina Domjanića, naštetih v naslednjem zaporedju: 1) ban Dravske banovine ing. Dušan Serbec, 2) škof dr. Bonaventura Jeglič, 3) general Sava Tripković, 4) ljubljanski župan dr. Dinko Puc, 5) rektor ljubljanske univerze dr. Metod Dolenc, 6) pisatelj Fran Saleški Finžgar in 7) pesnik Oton Župančič. (*O hierarhiji naših vrednot*, *Ljubljanski zvon*, št. 2, 1931, ss. 81—89).

slovenska moderna, ekspresionizem, novi realizem itd.), vendar so se njihovi pripadniki odlikovali z različnimi pogledi na smisel in vlogo literarnega ustvarjanja v družbi. Nekateri so si kot naturalisti v svojih delih prizadevali prikazati tipičnega meščana in njegov sistem vrednot, drugi so menili, da je slovenski pisatelj »obsojen«, da s svojim delom izraža neko nedoločeno nezadovoljstvo in potrtoost vseh plasti slovenske družbe (prej moderna, pozneje ekspresionisti). Šele generacija »novih realistov«, ki so ji pripadali v glavnem pisatelji, rojeni po letu 1900, se je poskušala vživeti v psihologijo in hotenja dveh najbolj množičnih kategorij slovenske družbe — kmetov in delavskega razreda. Takšna idejna in estetska usmeritev te literarne skupine je do neke mere razumljiva, če vemo, da njeni pripadniki niso bili v celoti po svojem rodu vezani na nižje sloje slovenskega ljudstva.⁷

Liberalna inteligenca se je najpogosteje in najraje zbirala ob posameznih kulturnih glasilih, ki jih je imela za najpomembnejše tribune svojega delovanja. Toda v njenih vrstah je počasi dozorevala zavest, da je neogibno prepraščati takšen ozek okvir kulturne dejavnosti; najočitneje se je pokazala v začetku tridesetih let, ko je iz literarne revije *Ljubljanski zvon* izstopila skupina, ki je v začetku leta 1933 ustanovila svojo revijo — *Sodobnost*. Kaj je hotela ta opazna skupina slovenskih liberalcev?

Spoznali so, da je napočil trenutek, ko je s področja čisto kulturnega boja treba preiti na teren dnevne politike, kjer se lomijo kopja ne le za slovensko literaturo in kulturo nasploh, marveč tudi za samostojno politično in družbeno skupnost Slovencev. Ta skupina izobražencev je iskala takšno tribuno, ki bi ji omogočala razmah in pomoč pri tem, da bi slovenski narod začel samostojno krojiti svojo usodo.⁸ To je pomenilo zavarovanje pred dvema nevarnostma: perd ozkosrčnim in zagrizenim nacionalizmom in pred različnimi oblikami »internacionalizma«. Toda katera družbena sila bi morala določiti takšno smer boja? Ustanovitelji *Sodobnosti* so menili, da v imenu slovenstva ne morejo govoriti niti slovenski delavci niti slovenski kmetje, še manj pa tista tenka družbena plast, ki jo sestavlja slovensko malomeščanstvo. Ta socialni tip, ki ga je že Cankar opisal kot značilnega slovenskega »rodoljuba« in »filistra«, se odlikuje po duhovni mlačnosti in inertnosti in je zato v konkretni politični akciji neskončno omahljiv in pripravljen na kompromise.⁹ Zaradi tega se mora lotiti naloge v zvezi z usmerjanjem narodovega življenja kakšna »nadpovprečno nadarjena« intelektualna elita, ki se zaveda svoje dolžnosti in odgovornosti do naroda. Toda, ali Slovenci imajo takšno inteligenco?

Na zastavljeno vprašanje je odgovoril Stanko Leben, ki je trdil, da Slovenci niso imeli in da tudi nimajo takšne »narodne elite«, ki bi bila »merilo narodove zrelosti«. Slovenci so stoletja živeli pod tujci, zato so si izoblikovali poseben »nacionalni karakter«, katerega temeljne lastnosti so — potrtoost, ponižnost, neodločnost, omahljivost, drobnjakarstvo. Takšen narodni značaj ni mogel ustvariti za vladanje usposobljene inteligence,

⁷ Tako so bili najbolj znani naturalisti medvojnega obdobja (F. Govekar, M. Pugelj in V. Levstik) rojeni v učiteljskih družinah. Med ustanovitelji in sopotniki slovenske moderne je večina izhajala iz drobnega meščanstva. Edino ekspresionisti so bili večji del po rodu iz obrtniških in kmečkih družin (A. Gradnik, J. Pahor, A. Leskovec, A. Podbevšek, S. Grum).

⁸ Gl.: Stanko Leben, *Ali je potrebna nova revija?*, *Sodobnost*, št. 1, 1933, s. 2.

⁹ Gl.: Fran Albreht, *Na periferiji duha*, *Sodobnost*, št. 1, 1933.

skupine »visoke etične ravni in visoke narodne samozavesti«. Prejšnji tuji šolske sistem je izdeloval »plašljive« izobražence. Toda danes je ena izmed najnujnejših nalog — uvajanje takšne vzgojne politike, ki bo na površino prinesla domiselne, sposobne posameznike, ki ne bodo prihajali na vodilna mesta v družbi samo zaradi svoje strankarske pripadnosti ali državljske poslušnosti.¹⁰

Skupina »svobodomiselne« inteligence, zbrane okoli *Sodobnosti*, ni mogla dolgo vzdržati pri takšnem pojmovanju vodilne vloge slovenske inteligence v družbi. Kmalu se je pokazalo, da ta inteligenca ne zaznava tistih »finejših drhtljajev« (J. Vidmar) narodnega življenja in zaradi tega se je le nekaj let pozneje razšla.¹¹

Takšen razvoj skupine je dovolj razumljiv glede na to, da so njeni ustanovitelji vendarle zastopali različna idejna stališča, v mladosti pripadali različnim političnim tokovom (Albreht je kot delavski sin do leta 1918 pripadal socialdemokratskemu delavskemu gibanju, prav tako tudi Ferdo Kozak, medtem ko sta bila Vidmar in Leben zunaj vpliva poglavitnih političnih taborov tistega časa). Tako se ta poskus, da se širše uveljavi inteligenca kot neodvisen družbeni in politični dejavnik, ni posrečil, vendar pa so nekatere ideje sodelavcev *Sodobnosti*, predvsem njihovo poudarjanje narodne *samobitnosti* Slovencev, primaknile svoj delež k politični radikalizaciji mlajših intelektualnih rodov. Neizpodbitna je zasluga *Ljubljanskega zvana* in *Sodobnosti*, da sta kot literarni reviji liberalne inteligence po letu 1935 postali v večji meri tribuni slovenskih marksistov in komunistov. Toda tej skupini intelektualcev se kljub začetnemu namenu, da bi se intenzivneje ukvarjali z oblikovanjem narodne in družbene samozavesti Slovencev, ni posrečilo zasnovati privlačnejše vizije neposredne prihodnosti svojega naroda in zato je vodilno vlogo morala prepustiti zastopnikom idejnih gibanj bolj množičnih družbenih sil — kmetov in delavskega razreda.

Klerikalni krog slovenske inteligence je pomenil eno izmed najmočnejših sil javnega mnenja, njegov ožji del pa je še prav posebno izstopal z iskanjem poti družbenega in gospodarskega razvoja Slovencev na temelju *krščanskega socializma*, ki je imel močno podporo v slovenskih vaseh že pred nastankom države SHS. Klerikalci so spoštovali obstoječi družbeni *red*, oprt na zasebno lastnino in svobodno gospodarsko tekmo, vendar so opozarjali na mnoge njegove slabosti ter v imenu »socialne pravičnosti« terjali uvedbo določenih omejitev zasebne lastnine (posebno na področju ustvarjanja dohodka brez dela) oziroma njeno *pravičnejšo* uporabo zaradi zadovoljevanja širših družbenih potreb. Pri uveljavljanju svoje družbene ideologije so klerikalci imeli poglavitnega nasprotnika v marksizmu in delavskem gibanju, ki sta pritegovala vse siromašnejše plasti prebivalstva in zaradi tega so v lastnih vrstah sprožili veliko ideološko razpravo o reformi *starega* krščansko

¹⁰ Stanko Leben, *Vladajoča inteligenca*, *Sodobnost*, št. 3, 1933, ss. 97—106.

Poleg Lebna je tudi Vidmar v članku *Inteligenca v farsi* (št. 8, 1933, s. 340) zahteval, naj inteligenca ne bo odvisna od vodstva posamičnih političnih strank, marveč naj ima o vseh vprašanih prihodnosti slovenskega naroda svoje trdno in neodvisno mišljenje.

¹¹ Glavni ideolog skupine Josip Vidmar je sprejel Župančičevo ponudbo in prevzel mesto dramaturga v Slovenskem narodnem gledališču v Ljubljani, Stanko Leben je sprejel katedro za romanistiko filozofske fakultete, Fran Albreht pa se je poleg uradniške službe (tajnik filozofske fakultete) večinoma ukvarjal s prevajanjem. V vodstvu revije je ostal edino dr. Ferdo Kozak.

socialnega gibanja, katerega temelji so bili položeni že leta 1891 z znano okrožnico papeža Leona XIII. — *De rerum novarum*. Da bi pretresli vsa pomembna vprašanja te reforme, so že leta 1923 sklicali *Peti katoliški kongres*, ki se ga je po nekaterih podatkih udeležilo celo sto tisoč ljudi iz vseh krajev Slovenije. Na kongresu je potekala najpomembnejša razprava v okviru tako imenovanega *Socialnega odseka*, nanašala pa se je na analizo modernega kapitalizma. Ob tej priložnosti so prišla do veljave tri pojmovanja. Maloštevilna, vendar odločna skupina (*konservativci*) je sodila, da sodobni kapitalizem vsebuje samo *izrastke* bogastva, zato so kompromisi z veljavno ureditvijo možni in potrebni. Na krščanski socializem kot na gibanje je treba gledati z velikim nezaupanjem, ker da je v nasprotju z duhom in tradicijo krščanstva, predvsem pa ni mogoče sprejeti njegovega načela socializacije v kakršni koli obliki. Mlajša, *radikalna* skupina katoličanov, katere glavni ideolog je bil dr. Aleš Ušeničnik (1868—1952) je menila, da je narodni obstoj majhnega slovenskega naroda tesno povezan z bojem proti sodobnemu kapitalizmu. Zato mora biti krščanska ideologija v bistvu protikapitalistična, kar ne pomeni, da je v kateremkoli pogledu podobna ali enaka kritiki kapitalizma z marksistične in socialdemokratske strani. Ta struja se je poleg tega skupaj s konservativno zavzemala za široko samopravo na narodnih temeljih, pri čemer je zavračala centralizem. Tretja struja se od prejšnje ni razlikovala toliko v idejnem pogledu kot glede izbire in uporabe sredstev družbene reforme. Terjala je, da je pri vseh socialnih oznakah treba biti previden in ni bila za to, da bi sodobno krščanstvo odkrito opredelili kot protikapitalistično. Končno je na tem kongresu prevladalo stališče, ki je pomenilo sintezo pojmovanja druge in tretje struje in ki ga je v sklepni besedi natančneje obrazložil A. Ušeničnik.¹²

V dveh desetletjih obstoja medvojne Jugoslavije so se slovenski katoliški intelektualci še naprej prerekali v zvezi z vprašanjem narave sodobnega kapitalizma, posebno pa glede upravičenosti in pomena Marxove kritike tega sistema. V začetku tridesetih let so intelektualni krogi, ki so bili blizu klerikalni stranki Antona Korošca, posebej poudarjali potrebo po jasnem razlikovanju *pravih* kristjanov od tistih mlajših katoličanov, ki so poskušali krščansko ideologijo *zabeliti* z nekaterimi marksističnimi postavkami. Tako je uradno glasilo Slovenske ljudske stranke *Slovenec* v tem času objavilo nepodpisan članek, v katerem je med drugim zapisano: »Spoštujemo prave marksiste, odločno pa obsojamo tiste, ki si hočejo s krščansko masko na obrazu vriniti v vrste slovenskega delovnega ljudstva, da bi ga odvrnili od boga, cerkve in njenih poglavarjev. — Bodi katoličan ali marksist, voda ali ogenj, toda ne moreš biti oboje, ker se to dvoje izključuje, kar je potrdil tudi papež v svoji okrožnici *Quadragesimo anno*. Marksist hodi po Marksovih stopinjah, mi katoličani pa gremo po Kristusovih stopinjah in pokazali bomo pot slovenskemu narodu k družbeni obnovi, vzgajali in učili ga bomo po smernicah, ki nam jih je On odkril.«¹³

Čeprav v tej kritični pripombi ni navedeno, na katere *mlade katoličane* so mislili, je očitno šlo za predstavnike mlajše katoliške inteligence, ki je spredvidela, da marksizmu ni mogoče *uspešno* ugovarjati s stališča *starega* in

¹² Gl.: Engelbert Besednjak, *Po katoliškem vshodu, Socialna misel*, št. 8, ss. 201—208.

¹³ Gl.: članek *Marx in Kristus, Slovenec*, 19. marec 1933.

navadnega krščansko socialnega gibanja. Zato se je nekaj sociološko in ekonomsko izobraženih mlajših katoličanov lotilo reforme oziroma osvežitve idejnih osnov tega gibanja. Priznali so, da krščansko socialno gibanje ni doseglo pričakovanega uspeha, ker ni pravilno določilo svojega družbenega in gospodarskega temelja, ker je absolutiziralo pomen načel stanovske vzajemnosti, povsem pa je podcenjevalo vlogo različnih interesnih skupin. Posledica takšnega stališča je bila nadalje napačna ocena kapitalizma kot sistema; njegovo poglavitno zlo je bilo po besedah enega izmed glavnih teoretikov *navadnega* krščansko socialnega gibanja v tem, da je »profit namen vsega gospodarstva.«¹⁴ Toda mladi mislijo drugače in opažajo, da sodobno gospodarsko življenje mora biti usmerjeno na dohodek (profit), ki ga ni mogoče *ukiniti* z moralnimi obsodbami. Delavske mezde in uradniške plače morajo biti urejene na trgu, zato je ideja o družinskem zaslužku kot podlagi »spodobnega in dostojnega življenja« povsem nestvarna. Tudi dohodek, pridobljen brez dela, ni mogoče vnaprej obsojati s krščanskega stališča, brez natančnega določanja njegovih meja v interesu splošne dobrine.¹⁵

Poleg poskusov, da bi reformirali družbene in gospodarske temelje krščansko-socialistične ideologije, je bilo med mladimi katoliškimi intelektualci tudi nekaj posameznikov, ki so se resno ukvarjali z raziskovanjem možnosti, da bi katolicizem dvignili na stopnjo določenega *življenjskega stališča*. Gre za poskus, da bi se v istem gibanju srečali vsi tisti, ki se zavzemajo za načela svobode človekove osebnosti, demokracije, družbene pravičnosti in samoodločbe naroda, ki pa so tudi pripravljeni delovati v okvirih splošnih moralnih načel katolicizma. Glavni ideolog te nove skupine znotraj katoliškega gibanja je bil Edvard Kocbek (1904—1981), ki je v začetku leta 1938 ustanovil svojo revijo z naslovom *Dejanje*. Kakor je skupina okoli *Sodobnosti* hotela zbrati slovenske intelektualce različnih političnih opredelitev na liberalni podlagi, tako je tudi skupina okoli te nove revije postavila sebi cilj ublažiti pretirano idejno diferenciacijo med kulturnimi delavci. *Dejanje* hoče, da bi Slovenci svoje »strankarske resnice« podredili »usodi naroda«, da bi odpravili »nesmisleno zaostritev političnih strasti«, ki jo Kocbek v nekem članku prikazuje takole: »Klerikalnemu Slovincu je bližji komunistični Japonec kot liberalni Slovenec, temu pa je več do mednarodnega dandyja kot do katoliškega Slovenca«. Ta pojav pomeni Kocbeku »svojevrstno nasilje«, ki grozi uničiti človeka samega, človeka nasploh.¹⁶

Skupina okoli *Dejanja* je, izhajajoč iz znanih maksim svetega Avguština o človeku kot edinem izviru resnice, kakor tudi iz glavnih načel filozofskega personalizma E. Mouniera (o samouresničevanju človeka kot osebnosti), osti svoje kritike vperila v dve smeri. Po eni strani je hotela odkriti »zgodovinsko nemoč meščanskega človeka in njegovega duha« in s tem opozoriti na nesprejemljivost ideologije liberalizma v takratnih slovenskih razmerah. Po drugi strani pa si je prizadevala podati filozofsko pretehtano in utemeljeno kritiko marksizma kot pogleda na svet, zajeto v nekaterih bistvenih trdit-

¹⁴ Te in podobne kritične pripombe je obširno navedel Andrej Gosar (1887—1970), slovenski sociolog krščanske usmeritve v svoji znani knjigi *Reforma družbe, — Reforma društva*. Sociološki i ekonomski osnovi, Beograd 1933.

¹⁵ Edvard Kocbek, *Človek proti samemu sebi*, *Dejanje*, št. 7, 1938. Revija *Dejanje* so mladi katoliški intelektualci ustanovili po znani krizi katoliške literarne revije *Dom in svet* 1937. leta).

vah.¹⁷ Prvič, marksizem ni uspešno rešil vprašanja razmerja materije in duha in zato je človekova osebnost ostala utesnjena v okvirih ekonomsko determinirane življenjske ravni. Kot racionalistična in materialistična filozofija je uresničevanje svobode človekove osebnosti usmeril k materialnim, ne pa k duhovnim vrednotam, čeprav je materialni napredek samo pogoj, ne pa cilj vsestranske človekove osvoboditve. Prav takšna osvoboditev, meni Kocbek, mora biti poglaviti cilj vseh družbenih gibanj, tudi družbenih revolucij, ki so dejansko zakoreninjene v ustvarjalnem nemiru osebnosti. Poleg tega je razredni boj preozko sredstvo boja za obvladovanje »mehanizmov in metod socialne tiranije«.

V odgovoru na eno izmed kritik takšnih svojih pojmovanj (nanaša se na članek Andreja Beličana, alias Dušana Kermaunerja *Refleksije, Sodobnost* 1940) je Kocbek svojo kritiko marksizma dopolnil s tem, da ni soglašal z marksističnim načelom etičnega relativizma, po katerem menda človeška narava na sploh ni mogoča, marveč samo kot del narave razreda, zato sta proletarec in kapitalist v normalnem pogledu dve različni bitji, kar praktično pomeni, da ni morale, ki bi bila enako veljavna za vse ljudi.¹⁸ Ne glede na to, da so bile mnoge Kocbekove kritične pripombe o marksizmu posledica nepoznavanja, pa tudi napačne razlage nekaterih Marxovih idej, je vendarle bistvena ugotovitev, da je ta krog mladih katoliških intelektualcev skušal najti neko »srednje stališče« na širokem bojišču idejnega boja slovenskega razumnštva, in da se ni zenačil s svetom levece ne s svetom desnice s tem, ko je razgrnil neko novo »humanistično ureditev v svetu«. Toda te ideje Kocbeka in njegovih somišljenikov so naletele na ostro kritiko pri klerikalni desnici, ki je videla v njih podobnosti z mislimi predstavnikov tedanjih nekrščanskih filozofskih smeri bergsonizma in eksistencializma, v klerikalnem *Domoljubu* (12. II. 1941) pa je bila revija Dejanje označena kot »polkrščanska«, »polmarksistična« oziroma »strogo protiklerikalna«.

Širjenju katolicizma kot pogleda na svet bi morale prispevati vse veje intelektualne ustvarjalnosti, še prav posebno pa umetnost in literatura, za katero so klerikalni intelektualci gojili posebno skrb. V tem smislu so imeli pomembno vlogo tako imenovani katoliški pisatelji, ki so že po izročilu sestavljali posebno literarno skupino s svojimi glasili, založbami, posebnimi ustanovami ipd. Zanimivo je, da je večina katoliških pisateljev izhajala z vasi in da je pripadala starejšim rodovom slovenske inteligence.¹⁹

Ker je bila ta skupina tudi po svojem rodu blizu kmečkim in delavsko obrtniškim množicam, je v svojih delih večinoma opisovala svet majhnih ljudi z vasi in podeželskih mest, idealizirala je vaško ali malomestno življenje ali pa je prikazovala duhovno razpoloženje posameznikov, ki so omahovali med življenjem v skladu s krščanskim naukom in navadami ter stilom meščanskega razreda še neizoblikovane, jaromeščanske miselnosti. Čeprav v krogu katoliške književnosti niso nastala pomembnejša umetniška dela,

¹⁷ Gl.: Edvard Kocbek, *Človek proti človeku, Dejanje*, št. 10, 1940, ss. 369—375.

¹⁸ Edvard Kocbek, *Odgovor, Dejanje*, št. 10, ss. 407—408.

¹⁹ Tako so bili rojeni v kmečkih družinah F. Finžgar (1871—1963), K. Meško (1874—1964), A. Merhar (1878—1942), F. Stelè (1886—1972), J. Lovrenčič (1890—1952), S. Cajnkar (1900—1977) in E. Kocbek (1904—1981). Otroci obrtnikov so bili: I. Pregelj (1883—1960), Izidor Cankar (1886—1958), F. Bevk (1890—1970), A. Vodnik (1901—1965) in F. Vodnik (1903). V delavskih družinah so bili rojeni F. Koblar (1889—1975), J. Jalen (1891—1966), medtem ko so bili otroci uradnikov S. Majcen (1888—1970), T. Debeljak (1903), R. Ložar (1904) in B. Vodušek (1905—1978).

njen vpliv na široke množice katoliških vernikov ni bil neopažen, predvsem po zaslugi in dejavnosti nekaterih znanih literarnih kritikov (F. Koblar, F. Vodnik, R. Ložar), potem umetnostnih zgodovinarjev (Izidor Cankar, F. Stele). V katoliškem okolju so po drugi strani gojili pravi kult pisateljev in zato ni naključje, da so si klerikalci prizadevali, da bi na svoji strani imeli tudi Ivana Cankarja, vodilnega slovenskega pisatelja v začetku tega stoletja, ki pa je tudi formalno pripadal nasprotnemu idejnemu taboru — slovenski socialni demokraciji. Na drugih ustvarjalnih področjih (znanost, filozofija, slikarstvo, glasba) je klerikalni intelektualni krog imel vsega le nekaj uglednih ustvarjalcev in zaradi tega se je v glavnem opiral na duhovnike in prosvetne delavce, na dve poklicni kategoriji, iz katerih so se v celem stoletju obnavljale vrste katoliške inteligence. Poleg tega se je klerikalizmu v Sloveniji posrečilo obdržati tradicionalno »delitev duhov«, kakršna je nastala že v prejšnjem stoletju, vendar je vse pogosteje iskal poti za dialog z novimi družbenimi in idejnimi gibanji, ki so nastala po prvi svetovni vojni.

V razvoju slovenske *napredne, socialistično* usmerjene inteligence lahko označimo dve posebni fazi. V prvi fazi, ki je trajala do začetka tridesetih let, družbena opredelitev te inteligence ni bila povsem jasno izoblikovana. Na idejnem prizorišču so bili še dejavni predstavniki različnih socialističnih tokov, povezani z opozicijskimi liberalnimi skupinami (avtonomisti, masarykovci, social demokratski disidenti in drugimi). Ta zveza opozicijskih skupin je bila dokaj majava predvsem zato, ker ni imela enotnega stališča glede reševanja nacionalnega vprašanja in državno-pravnega položaja Slovenije v državi SHS. Maloštevilni socialdemokratski izobraženci v tej zvezi niso pomenili nikakršne združevalne sile, ker so zaradi dogmatičnih vzrokov (vse do leta 1937) zavračali postavitev problema narodne samobitnosti in enakopravnosti Slovencev na prvo mesto svojega političnega programa. Po drugi strani pa dolgo niso spoznali, da delavsko gibanje brez naslonitve na kmečke množice in malomestno meščanstvo ne more postati vsaj nekoliko pomembnejši dejavnik političnega življenja slovenskega naroda. Končno po Cankarjevi smrti v njihovih vrstah ni bilo posameznikov, ki bi s svojo intelektualno avtoriteto in z jasno vizijo preobrazbe meščanske družbe pritegnili mlajše rodove šolanih ljudi, ki so vse bolj množično prihajali s prve domače univerze. Mladi slovenski intelektualci so občutili vse negativnosti časa in družbe, v kateri so živeli, toda razen določenega ogorčenja in moralne kritike niso izražali pripravljenosti na preraščanje idejnih okvirov meščanskega razreda niti niso iskali izhoda iz vsiljenih družbenih razmer. Mnogi razočarani izobraženci so iskali izhod v begu od resničnosti, najboljši izraz takšnega življenjskega stališča pa je bil prevzem ekspresionizma in drugih modnih smeri v literaturi, slikarstvu, kiparstvu in glasbi.

Delavsko gibanje Slovenije je povsem ob strani idejnih vrenj med slovensko inteligenco doživljalo globoko krizo, ki jo je povzročil končni razcep znotraj socialdemokratskega gibanja, ko se je razdelilo v dve glavni frakciji. Takšno stanje v gibanju je negativno vplivalo na odnose inteligence do socialistične ideje, ki so jo v glasilih posameznih frakcij prikazovali dokaj različno. Razcep v vrstah socialdemokratov je namreč nastal še pred prvo svetovno vojno zaradi več vzrokov, med katerimi je imelo vidno mesto različno gledanje na problem jezikovne oziroma kulturne avtonomije Slovencev. Pet najbolj znanih socialistov tistega časa se je izreklo proti zamisli o jezikovni in kulturni integraciji Jugoslovanov, medtem ko je vodstvo stran-

ke na čelu z Etbinom Kristanom (1867—1953) to idejo podprlo in posrečilo se mu je celo, da jo je vneslo v znano Tivolsko deklaracijo stranke iz leta 1909.²⁰ Po letu 1818 je postal razcep na tej črti tudi formalno potrjen, ko so se po eni strani umaknili tako imenovani avtonomisti (Lončar, Prepeluh), po drugi pa zastopniki centralistične smeri (na čelu z E. Kristanom in dr. Milanom Korunom); le-ti so se izrekli za narodno enotnost in široko samoupravo na gospodarskem, ne pa tudi na nacionalnem (plemenskem) temelju. Toda razcep v vrstah slovenskih socialdemokratov je postal še globlji, ko je prišlo do razprave o socialnem programu stranke. Lončar in krog njegovih somišljenikov niso sprejeli teze o diktaturi proletariata in so v strankinem glasilu *Naprej* (dnevnik, ki je izhajal od 1917 do 1928), v številnih člankih v Bernsteinovem duhu branili stališča o evolutivni poti v socializem. Toda ta skupina je kmalu (1921) tudi formalno zapustila stranko, ker se ni hotela odpovedati avtonomizmu kot najvažnejši točki svojega programa. Iz stranke je izstopila še neka skupina mlajših intelektualcev, ki se je opredelila za revolucionarno pot v socializem (Nino Furlan, Lovro Klemenčič, Vladislav Fabijančič, Ciril Štukelj, Lovro Kuhar, Milan Lemež, Mile Klopčič in drugi). Ustanavljali so posebne časnike in časopise, ki pa so praviloma izhajali kratko obdobje zaradi pogostih prepovedi (*Baklja* — 1919, *Rdeči prapor* — 1920, *Delavske novice* — 1921/1924, *Glas svobode* — 1923/1924, *Delavsko-kmetjski list* — 1924/26, *Enotnost* — 1926/29 in drugi). Frakcijski boji znotraj levega, komunističnega krila delavskega gibanja so trajali do uvedbe šestojanuarske diktature, ko so se vodilni ljudje gibanja umaknili v ilegalo. V tem času so se v Sloveniji širile različne in protislovne vizije socializma, vendar so pozornost intelektualne mladine najbolj pritegovale Cankarjeve ideje o preobrazbi slovenske družbe. Ta mladina je ustanavljala literarna glasila, v katerih je ob literarnih temah razpravljala tudi o družbenih problemih v novem humanističnem in svobodnjaškem duhu. Takšna revija mladih je bila na primer *Mladina* (1924—1925, 1927—1929). Na njenih straneh so se poleg zgodaj umrlega Srečka Kosovela (1904—1926) oglasili nekoliko pozneje ugledni marksistični pisatelji in publicisti (Vinko Košak, Vlado Martelanc, Dušan Kermauner, Bratko Kreft, in drugi). Samo leto dni pred *Mladino* se je v slovenski literaturi oglasil prvi zastopnik socialne (proletarske) književnosti — Tone Seliškar (1900—1969), delavski sin, v zbirko pesmi *Trbovlje*, v kateri je spregovoril o hotenjih delavcev in prikazal ozračje njihovih naselij. Tako se je v literaturi jugoslovanskih narodov prvič pojavila generacija pisateljev, ki je pisala in pesnila o življenju in hotenjih družbenega razreda, iz katerega je sama izšla, ali pa je bila celo njegov sestavni del.²¹

²⁰ Pristaši kulturne avtonomije so bili srednješolski profesor dr. Dragotin Lončar (1876—1954), sodnik in advokat dr. Henrik Tuma (1852—1935), advokat dr. Anton Dermota (1876—1914), pisatelj Ivan Cankar (1876—1918) ter uradnik in publicist Albin Prepeluh (1880—1937). Lončar in Dermota sta študirala v Pragi, kjer sta prišla pod močan vpliv Masarykovih idej, v Sloveniji sta bila vrsto let voditelja napredne, demokratično usmerjene inteligence, katere glasilo je bila revija *Naši zapiski* (1904—1913). Med 1905. in 1907. letom sta se pridružila socialdemokratski stranki. Tuma je bil do leta 1908 vodja liberalcev iz Gorice, tedaj pa se je prav tako pridružil socialdemokratom. Vsi so bili torej znani in ugledni intelektualci, razen Prepeluha, ki ji bil nižji sodni uradnik s končano obrtno šolo.

²¹ Kosovel je bil edini pesnik iz gibanja tako imenovane socialne lirike, ki ni bil rojen v delavski ali obrtniški družini. Iz delavskih okolij so prišli pesnik Mile Klopčič

Vse do začetka tridesetih let socialistično opredeljena mladina ni imela drugih tribun, razen literarnih revij, za objavlanje svojih idej in pogledov, kar je hkrati tudi poglobilna značilnost vse prve faze v razvoju in delovanju slovenske napredne inteligence.

Začetek druge faze, ki je trajala deset let (1932—1941), označuje odločna zamenjava generacij. Masarykovci na čelu z Lončarjem in Prepeluhom, ki so bili dotlej poglobilni ideologi slovenskega avtonomizma na politični levi, s svojimi starimi idejami o slovenstvu, zlasti pa o socializmu, niso bili več privlačni kot v prvih letih po zedinitvi. Njihovo vlogo v slovenskem javnem življenju so na eni strani prevzeli *svobodoumni* liberalni intelektualci, zbrani okoli Josipa Vidmarja (gibanje za slovensko narodno samobitnost), na drugi strani pa mladi marksisti in komunisti (gibanje za socializem in narodno enakopravnost hkrati). Kdo so bili glavni zastopniki slovenske marksistične inteligence, oziroma kaj je ustvarjalo izhodišče njihovega idejnega delovanja v meščanski družbi?

Revolucionarno krilo slovenskih marksistov so sestavljali v glavnem mlajši ljudje, ki v prelomnem 1932. letu niso imeli več kot trideset let.²² Večina je bila po rodu iz dveh najbolj množičnih razredov slovenske družbe — kmetov (iz njihovih nenadoma deklasiranih plasti) in delavcev oziroma majhnih vaških in mestnih obrtnikov, prvič pa so se znašli skupaj na straneh *Književnosti* (1932—1935), mesečnika za *umetnost in znanost*. To je bila tipična revija za družbena vprašanja, pod navedenim naslovom pa je izhajala zato, da bi se prilagodila kriterijem takratne cenzure. Nekoliko pozneje je približno isti krog intelektualcev začel izdajati tednik za *gospodarstvo in prosveto* z naslovom *Ljudska pravica* (1934—1936), s podobno vsebino in miselno usmeritvijo. Po prepovedi teh glasil je skupina počasi prehajala v krog stalnih sodelavcev *Ljubljanskega zvona* in *Sodobnosti*; urednika teh revij sta bila od leta 1935 napredna slovenska pisatelja in javna delavca, brata Juš in Ferdo Kozak. Kako je ta rod mladih marksistov videl položaj svojega naroda v medvojni Jugoslaviji in na katerih temeljih je poskušal vzpostaviti sodelovanje z različnimi skupinami slovenske napredne inteligence glede reševanja socialnega in nacionalnega vprašanja svoje ožje narodne in družbene skupnosti?

Slovenski marksisti se imajo predvsem za nadaljevalce Cankarjevega dela.²³ Posebno so cenili njegove poglede in predloge za reševanje narodnega

(1905), pesnik in kritik Vinko Košak (1903—1942) in prva slovenska pesnika — delavca Tone Čufar (1905—1942) in France Kozar (1904—1944).

²² Najbolj znani slovenski marksisti—publicisti, razporejeni po letih rojstva, so bili: Dušan Kermauner (1903—1975), Vinko Košak (1903—1942), Vladimir Martelanc (1905—1944), Stane Krašovec (1905), Edvard Kardelj (1910—1979), Boris Zihel (1910—1976), Štefan Kovač (1910—1941), Vito Kraigher (1911—1945), Ivan Bratko (1911), Boris Kidrič (1912—1953), Jože Kerenčič (1913—1941), Ivan Potrč (1913) in Ivan Čampa (1914—1942). Poleg njih so znotraj komunističnega gibanja delali tudi znani slovenski pisatelji iste generacije: Ludvik Mrzel (1904—1971), Mile Klopčič (1905), Bratko Krefc (1905), Miško Kranjec (1908) in Ciril Kosmač (1910—1980).

²³ Cankarja so sicer imeli za svojega tudi drugi idejni *tabori*. Tako sta ga Izidor Cankar in F. Koblar (gl. njune predgovore v XIII, XIV. in XX. knjigo Zbranih del Ivana Cankarja) imela za katoličana, ker je bil njegov marksizem menda »nedomišljen, krivo razumljen«. Ivo Brnčič je ugovarjal takšni oceni in poudaril, da Cankar v enaki meri ni bil katolik, kot je »znano, da z vsem svojim umetniškim delom in celoto svoje življenjske črte ni bil marksist v pravem pomenu besede« (gl. *Za Cankarjevo podobo, Ljubljanski zvon*, št. 5—6, 7—8, 9—10, 1937, s.435).

vprašanja Slovencev in zato je Edvard Kardelj v svoji študiji o slovenskem narodnem vprašanju (1939) obširno navajal odlomke iz raznih Cankarjevih govorov, da bi pokazal, kako je samo on med vsemi slovenskimi socialisti do leta 1918 razumel, da je integralno jugoslovanstvo nesprejemljiv obrazec politične združitve jugoslovanskih narodov. Že v svoji prvi razpravi o slovenskem narodnem vprašanju (*Književnost*, št. 1, 1932) je Kardelj zastopal stališče, da je narodno vprašanje v bistvu socialni, ne pa kulturni problem (kakor je menila skupina okoli J. Vidmarja), in da mora v boju za njegovo rešitev prevzeti vodilno vlogo slovenski delavski razred. Tudi v svojih naslednjih člankih, objavljenih v *Književnosti*, *Ljubljanskem zvonu* in *Sodobnosti*, je Kardelj polemiziral s tistimi slovenskimi liberalnimi intelektualci (S. Leben, F. Albert, A. Lajovic), ki niso jasno spoznali, katera družbena sila pomeni »živo središče naroda«, in da je ideja *slovensiva*, očiščena svoje razredne in družbeno gospodarske vsebine, »skoz in skoz malomeščanska ideja«. Kardelj je po drugi strani vodil pravi intelektualni in idejni boj proti dvema vodilnima katoliškima sociologoma in teoretikoma krščanskega socializma — A. Ušeničniku in A. Gosarju; v njunih delih je videl ponesrečen poskus iskanja »rešilnega« obrazca za krizo sodobnega kapitalizma.²⁴ Po njegovem mišljenju bi morala sodobna slovenska inteligenca, namesto da išče takšne obrazce, poiskati poti do »življenjske stvarnosti« svojega naroda, zato pa jo tudi čakajo številne naloge. *Prvič*, potrebno je ne samo to, da bogati kulturno izročilo naroda, marveč tudi da »ne beži iz boja za svobodo besede, za svobodo spoštovanja dostojanstva vseh narodov, za človečnost in duhovno plemenitost, za mir in bratstvo narodov in ras... Priznati je treba, da slovenska inteligenca prav na tej fronti ne izpolnjuje svoje dolžnosti«. *Drugič*, ne bi se smela podrediti geslu — »kulturni delavci naprej od politike«, ker ta parola narekuje beg intelektualcev od resničnosti, ta pojav pa ima svoje »globoke socialne korenine« — v »ekonomskem, političnem in duhovnem brezpotju, na katerem se je znašla današnja družba«. *Tretjič* inteligenca in vsaki družbi visi med družbenimi skrajnostmi in v njenem svetu so izražena idejna prizadevanja različnih plasti. Danes so po svetu in pri nas do skrajnosti izostrena družbena nasprotja, zato je pred njo postavljena neizogibna alternativa: »Ali z napredkom ali z reakcijo?« *Četrtič*, za odločanje o tej alternativni inteligenca ni bila pripravljena. Ta alternativa je bila nekoč za slovenskega izobraženca dokaj preprosta, — »poleg svojega znanstvenega, umetniškega ali drugega poklica je moral biti še *liberalec* ali *klerikalec* in v tem je videl ves svoj stik s politiko«. Danes se je znašel pred mnogo težjo izbiro. *Petič*, iskanje neke *tretje* poti, smeri

²⁴ Gl. njegova članka, objavljena pod psevdonimom A. Kovač: *Dr. Andrej Gosar proti Karlu Marksu* (*Književnost*, št. 10, 11, 12, 1933) in *Pripombe h knjigi dr. A. Gosarja »Za nov družabni red«* (*Ljubljanski zvon*, št. 1, 2, 3, 1934) oziroma pod psevdonimom Sperans: *Dr. Aleš Ušeničnik in dialektični materializem* (*Sodobnost*, 1939, ss. 485—490, 603—609). Ob izidu Gosarjeve knjige *Za nov družabni red* Kardelj opozarja, da danes o krizi družbe največ razpravljajo v malomeščanskem okolju, kjer to okolje kriza tudi najbolj prizadeva (majhnega trgovca, obrtnika, kmeta, intelektualca). Te plasti širijo »žalostinke o starih dobrih časih«, iz njihovega okolja pa nastaja fašizem, — »najreakcionarnejša ideologija« našega časa. »Iz tega malomeščanskega okolja in z vsemi obeležji malomeščanske reakcionarne idejnosti je vzniknila tudi Gosarjeva knjiga, ... ki je deloma utopična, deloma brezperspektivna in demagoška in je eden izmed »znanstvenih« prispevkov za formiranje slovenske fašistične idejnosti« (s. 344). Zaradi tega je Gosarjev poskus, da bi v ideologiji krščanskega socializma odkril nekaj tretjega, kar ni ne kapitalizem in ne socializem, popolnoma propadel.

»čistega duha« je zgrešeno zato, ker to slovensko inteligenco vse bolj oddaljuje od »živih vrelcev narodnega življenja« in »ni v skladu z interesi naroda«, kajti napredni intelektualci morajo biti »najtesneje povezani z ljudskimi množicami«. *Šestič*, ena izmed najpomembnejših nalog slovenske inteligence je, da obvlada »politično teorijo«, ki v bistvu ne pomeni nič drugega kot 1) analizo družbene in politične strukture ljudstva, to pa pomeni ugotavljanje objektivnega stanja v razmerju moči med reakcijo in napredkom in 2) določanje načina političnega boja, kar pomeni način delovanja »subjektivnega faktorja«. ²⁵

Poleg Kardelja so se z analizo strukture slovenske družbe in vloge posameznih družbenih plasti in razredov v njej ukvarjali tudi drugi slovenski marksisti. O razvoju političnih razmer v Sloveniji in po svetu je najpogosteje pisal Vladimir Martelanc, o problemih gospodarske krize po svetu in njenem vplivu na slovensko gospodarstvo Stane Krašovec (pod psevdonimom Vladimir Kostanjevec), o različnih vprašanih razmerij med umetnostjo, književnostjo in znanostjo ter družbo Boris Žihel (največkrat pod psevdonimom A. Poljanec), o političnih, kulturnih in literarnih problemih, kakor tudi o slovenski inteligenci v 19. stoletju Boris Kidrič (pod različnimi psevdonimi, najpogosteje A. Javor). Prav posebno pa so bile opažene razprave Dušana Kermaunerja. Gre za vsestransko izobraženega intelektualca, ki se je uspešno ukvarjal z različnimi vprašanji sodobne politične in kulturne zgodovine Slovencev. ²⁶ Kermauner je prvi opazil, da je po umiku socialdemokratov na pozicije reformizma in po krizi revolucionarnega dela delavskega gibanja, ki so jo povzročili represivni ukrepi vladajočih krogov, idejna in kulturna sporočila Cankarjevega literarnega dela prevzela mlajša generacija pisateljev, ki je zrasla iz delavskega razreda svojega naroda. Kot je bilo že omenjeno, so bili to predvsem Tone Seliškar s pesniško zbirko *Trbovlje* (1923), Mile Klopčič z zbirko *Plamteči okovi* (1924) in drugi socialni pesniki rodu S. Kosovela. Hkrati je dobro pripomnil, da posamezni pripadniki te generacije (kot L. Mrzel) ne razumejo smisla novih družbenih bojev, in ker so se prepustili »duhovni lenobi«, v spopadu z brutalnostjo resnice kapitulirajo pred »večnim« pogledom na svet malomeščanstva. Namesto obračanja nazaj zahteva Kermauner, da se družbeno neopredeljena demokratična inteligenca pridruži delavsko-demokratičnemu in krščansko socialističnemu gibanju, da bi ustvarili »tretji tabor«, ki bi iz političnega življenja odrinil »demokrate« in »katolike« kot predstavnike konservativnih družbenih plasti.

Publicistično in literarno delo slovenskih naprednih intelektualcev je dokaj bogato in zanimivo, vendar zunaj slovenskega prostora premalo znano. Doslej še niso vsestransko raziskane vse družbeno-zgodovinske in kulturne okoliščine, ki so omogočale tako obsežno in izvirno delovanje neke mlade intelektualne generacije; mnogi predstavniki te generacije iz objektivnih vzrokov niti niso mogli končati rednega šolanja. Treba bi bilo opraviti podrobne raziskave, ki bi pokazale, kako je ta maloštevilna skupina zelo mladih v razmeroma kratkem času zmogla postati v družbeni in kulturni

²⁵ Gl.: Sperans, *Politika in naloge intelektualcev, Sodobnost*, 1939, ss. 117—121.

²⁶ Glej na primer: Ludvik Mrzel in *socialna književnost* (pod psevdonimom Peter Lem), *Književnost*, št. 1, 1932, in št. 2 in 3, 1933), potem dva njegova članka o mestu delavskega razreda v kulturnem življenju Slovencev in o vlogi tako imenovanega tretjega tabora v političnem življenju Slovencev (*Sodobnost*, 1939, ss. 415—423, 424—436).

javnosti zelo pomemben dejavnik pri sprožanju mnogih pomembnih vprašanj prihodnjega družbenega razvoja Slovenije. Pri drugih narodih medvojne Jugoslavije pojav takšne skupine vplivnih intelektualcev — marksistov očitno ni bil možen.

III

SKLEPNE PRIPOMBE

1. Politična diferenciacija *slovenskih* intelektualcev je nastala ob razpravah o ureditvi države SHS in reševanju vprašanja mednacionalnih razmerij, odlikuje pa se z mnogoterimi posebnostmi. Do leta 1918 so široke množice slovenskega ljudstva slabo poznale idejo o narodni in kulturni enotnosti jugoslovanskih narodov. Poskus popularizacije te ideje v 19. stoletju (Stanko Vraz) je naletel na odpor skoraj vse slovenske kulturne in politične javnosti. Po zedinitvi so Slovenci sprejeli jugoslovanstvo samo kot politično zamisel, ker so menili, da mora biti skupna država samo politični okvir za zagotovitev relativno samostojnega gospodarskega, političnega in kulturnega razvoja Slovencev. Vsako poudarjanje zamisli o kulturnem jugoslovanstvu so razlagali kot zahtevo po kulturni in jezikovni unifikaciji Slovencev glede na merila kulturnih vrednot številnejših narodov, predvsem Srbov in Hrvatov, in je naletelo na ostre kritike. Takšno stališče slovenske kulturne inteligence je dobilo široko podporo ljudstva in je skupaj s politično taktiko krmarjenja Slovenske ljudske stranke izdatno prispevalo k temu, da so se Slovenci v medvojnem obdobju razmeroma samostojneje razvijali kot nekateri prav tako maloštevilni narodi. Slovenija je npr. v času šestojanuarske diktature in močnega vsiljevanja tako imenovanega integralnega jugoslovanstva edina obdržala svoje zgodovinsko začrtane etnične meje v okviru ene (Dravske) banovine. Poleg tega je slovenska inteligenca nenehno opozarjala na možnost denacionalizacije svojega naroda in se nagibala k narodnemu samozapiranjju. Zanj je bila zaradi tega povsem nesprejemljiva ideja o postopnem zblíževanju ideologij slovenskega avtonomizma in jugoslovenskega unitarizma. Ta inteligenca je samo sebe razglasila za edinega pristnega varuha narodne in kulturne samobitnosti Slovencev, kar je pomenilo izraz obrambne nujnosti lastnih stanovskih interesov. Kajti če bi ta inteligenca sprejela idejo kulturnega jugoslovanstva, bi svoje vodstvo v kulturnem in političnem življenju slovenskega naroda naglo morala prepustiti drugim družbenim silam, predvsem novim plastem meščanstva in bogatejšim kmetom. Zato je »svobodomiseln« izobraženstvo (skupina okoli J. Vidmarja) z vsemi močmi vztrajalo pri obrambi pojmovanja, po katerem je kultura bistveno znamenje narodnega življenja, in da samo njej, narodovi kulturni eliti pripada vloga »budnega stražarja« nad duhovnim in kulturnim življenjem narodne skupnosti.

Takšnega ekskluzivnega slovenstva pa ni odobraval maloštevilna inteligenca liberalne naravnosti, pa tudi del slovenskega meščanskega razreda. Med kulturnimi delavci ga je najodločneje obsodil pesnik Oton Župančič, ki je dejal, da je strah zaradi prihodnosti slovenskega naroda in kulture nepotreben, in da bi bilo mnogo bolj koristno delati za zblíževanje slovenske kulture s kulturami drugih jugoslovanskih narodov. Dosledni zagovorniki slovenske samobitnosti pa so obtoževali nosilce takšnih pojmovanj zaradi »ravnodušnosti« do usode slovenskega jezika in kulture nasploh

ter poudarjali, da mora vsak Slovenec postaviti svojo nacionalno zavest pred državne in politične interese jugoslovanske skupnosti. Tako je malomeščanska slovenska inteligenca s precejšanjem nevarnosti, ki da preti od »srbohrvaške kulturne hegemonije«, v bistvu dosledno branila svoje pomembno mesto na vseh področjih javnega življenja Slovencev.

Po drugi strani pa so maloštevilni *Jugoslovani* med Slovenci nenehno opozarjali na negativne vplive kultur tujih narodov, predvsem nemškega, pri čemer so odkrivali zgodovinske podobnosti med poskusi madžarizacije Hrvatov in germanizacije Slovencev. Ta inteligenca je skupaj s slovenskimi marksisti upravičeno poudarjala, da vprašanja glede položaja Slovencev v jugoslovanski državi ni mogoče zreducirati na nekakšen »kulturni problem«, kakor je mislila liberalna »svobodomiselná« inteligenca.

Glede na to je bila ostrina političnih bojev slovenskih izobražencev v zvezi s slovenstvom večinoma posledica političnega trenutka, v katerem si je mladi slovenski meščanski razred prizadeval, da se na svojem etničnem področju vsili kot edini razsodnik o celotnem družbenem, gospodarskem in kulturnem življenju Slovencev. Bistvenih razlik v tem pogledu med »avtonomisti« in »Jugoslovani« ni bilo. Razlikovali so se samo na področju politične taktike. Zaradi tega so bile razprave kulturnih delavcev o »ogroženom slovenstvu« pogosto brez prave politične in idejne vsebine. Vsa iluzornost boja za neko hermetično zaprto slovenstvo je postala očitna sredi tridesetih let, ko je po zaslugi delovanja skupine mlajših slovenskih marksistov postalo očitno, da morajo v sredo družbenih in političnih narodnih bojev namesto malomeščanstva in njegove inteligence stopiti plasti delovnega ljudstva, predvsem kmetje in delavski razred.

2) Posamezne skupine *slovenskih* medvojnih razumnikov je po njihovih idejnih pojmovanjih ne le lahko prepoznati, marveč jih je mnogo bolj zanesljivo mogoče razporediti v različne »kroge« in »tabore«. Za večino te inteligence je bil vsekakor najbolj privlačen liberalni krog, ki je poleg dosledne slovenske samobitnosti zagovarjal tudi nekaj znanih kultov klasičnega liberalizma: kult dela in gospodarskega napredka, kult državljanskih svoboščin in razvoja narodne kulture kot pogoj za družbeni napredek. Liberalni intelektualci so menili, da je narodu treba dati prednost v razmerju do države, ki da je samo nekaj zunanjega glede na kulturno in nacionalno identiteto naroda. Pri organizaciji družbe bi se morali naslanjati na široko zvezo malomeščanstva, vasi in mesta, ki mora biti nosilec vsake gospodarske in kulturne spodbude. Inteligenca je poklicana za predstavnika narodne celote, to pa pomeni varuha njenih moralnih in kulturnih vrednot, s katerimi se najzanesljiveje oblikuje narodna samozavest. Razumljiva je svojevrstna idealizacija preteklosti slovenskega naroda in po meri idealizirane zgodovine določajo glavne smeri družbenega in kulturnega razvoja Slovenije.

V nekaterih izmed navedenih točk se je slovenskemu liberalizmu opazno približalo slovensko klerikalno gibanje, ki ga je po izročilu oblikovala Slovenska ljudska stranka. Bistvena razlika med njimi je bila v tem, da je klerikalno gibanje trdilo, čeprav samo z besedami, da mora biti glavna opora gospodarskega in družbenega razvoja kmečko podeželje, katerega bit se močno razlikuje od vasi v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Ta razlika je prihajala od tega, da so se v slovensko vaško okolje močno zakoreninile različne nekmečke družbene plasti (obrtniki, gostilničarji, majhni trgovci, nižja duhovščina, večji del delavskega razreda), ki pa so hoteli slovensko

vas potegniti v različne smeri. To je slovenskim klerikalcem ponujalo izhodišče za trditev, da njihovo gibanje v resnici zastopa celoten slovenski narod in ne samo kmetov. Poleg tega je tako notranje gospodarsko in moralno ohlapno kmetstvo lahko sprejelo ideje klerikalcev o organizaciji slovenske družbe v duhu idej krščanskega socializma, kar je hkrati pomenilo tudi njeno ostro distanciranje od različnih variant socialistične in komunistične ideologije. Posebnost klerikalnega kroga so ustvarjali tudi poskusi mlajših intelektualcev, da bi vzpostavili ustvarjalni dialog s slovenskimi marksisti z namenom, da bi se vzajemno idejno zbližali, kar se ni ponovilo v drugih katoliških okoljih medvojne Jugoslavije. Toda med dialogom se je kot neprehodna meja tega zблиževanja pojavilo vprašanje človeških svoboščin, katerih relativiziranje mladi slovenski klerikalci niso dopuščali pod nobenim izgovorom.

Po razcepu v slovenski socialdemokratski stranki je desno reformistično krilo obdržalo ob sebi intelektualce, ki so slovenski družbeni napredek navezovali na »drobno delo« in postopno izboljšanje življenjskih razmer vseh plasti delovnega ljudstva, kakor tudi na krepitev sindikalnega gibanja delavskega razreda. Na političnem področju se je to krilo v začetku tridesetih let vse bolj bližalo in prek skupine Lončar-Prepeluh celo vtapljalo v širše gibanje slovenskega liberalizma, ki pa se mu v tem času ni posrečilo obdržati ravnovesja z nasprotnim klerikalnim taborom. Levo krilo socialne demokracije pa se je postopoma oblikovalo kot dosledno marksistično gibanje; njegova idejna in politična strategija je postala širše znana šele sredi tridesetih let. Najmlajša, marksistično usmerjena generacija pa je predvsem preučevala razvoj družbenih razmer v Sloveniji v minulem stoletju, da bi po zgodovinski skušnji meščanskega razreda določila strategijo, kakršno bi v novih družbenih razmerah moral uporabiti novi družbeni hegemon — delavski razred. Ta rod izobraženih in doslednih marksistov je potem bojeval oster idejni boj s političnim in duhovnim pojmovanjem malomeščanstva v celoti, posebno z njegovimi političnimi zastopniki — liberalci in klerikalci, ki so svojo strategijo gradili na idealizaciji kulturne in politične preteklosti Slovencev. To izobraženstvo je pokazalo nenavadno prožnost vedenja in delovanja; posrečilo se mu je, da je za nekatere svoje ideje zainteresiralo posamične skupine liberalne in klerikalne inteligence. Z njimi je načrtovalo sklenitev širše zveze naprednih sil za obrambo slovenstva pred grožnjo fašizma, ki je ob koncu tridesetih let postal ne samo mogoča, marveč že kar neposredna nevarnost za obstoj jugoslovanske države.

Prevedel France Vurnik